

1. ODREĐENJE NARODNE RELIGIJE

Narodna religija Srba je skup verovanja, predanja, zabrana obuhvaćenih tim pojmom. Ona je dosta proučavana, ali "svi znaju šta je, a niko neće da je definiše". Ona je skup raznorodnih fenomena. Prilikom njenog definisanja postavljaju se tri pitanja: u kom smislu je ona narodna, u kom smislu je srpska i u kom smislu je religija?

1. Do odgovora na pitanje u kom smislu je narodna religija Srba narodna, dolazimo posrednim putem. Polazimo od činjenice da je ona obuhvaćena pojmom narodne kulture. Zato prvo moramo definisati taj pojam, a on se takođe može različito definisati. Postoji tzv. teorija o dve kulture, koju su zastupali različiti autori, npr. Redfield i Peter Berg. Ona pretpostavlja da velike grupe ljudi (npr. narodi) nikada nisu homogeni, ni u socijalnom ni u duhovnom smislu. Tako i naš narod ima mnogo kultura, a ne jednu (npr. po oblastima: vojvođanska i šupska kultura). Tako je i kod drugih naroda, ali je ipak moguće izdvojiti dva modela kulture. Oni se različito nazivaju: velika i mala tradicija; učena i tradicionalna kultura; vodeća i podređena; i elitna i narodna kultura. Elitna kultura je, uslovno rečeno, kultura društvene i kulturne elite; a narodna kultura je, ponovo uslovno rečeno, kultura narodnih masa. Ove dve kulture utiču jedna na drugu.

Na isti način možemo razdvojiti i religiju, tj. narodna religija je religija najširih slojeva stanovništva. Veći deo narodnih masa činilo je seosko stanovništvo. Sve do početka 19. veka u gradovima Srba nije ni bilo, tamo su živeli Turci, Grci, Jevreji. Danas, oko 50% stanovništva živi na selu, ali ono je izmenjeno, usled modernizacije. Dakle, narodna religija Srba je nastala u seoskoj sredini i razvijala se u okvirima seoskog društva. To nije religija svih Srba, nego većine. Ovo su bili istorijski i socijalno okviri narodne religije Srba, a ona u fragmentima postoji i danas.

Postavlja se pitanje u kojoj meri je primljeno hrišćanstvo? To je tzv. "narodno pravoslavlje", odnosno narodna interpretacija hrišćanstva. Došlo je do sukoba hrišćanske i paganske vere, jer su to potpuno različiti pogledi na svet. Proces hristijanizacije Srba traje i danas. Narodna religija Srba je sinkretistička tvorevina koja se sastoji iz hrišćanskog i paganskog aspekta. Miodrag Popović kaže da je početkom 19. veka religija na selu bila suštinski paganska, a formalno hrišćanska. Ovo je ideacijski okvir narodne religije Srba.

2. Drugo pitanje je u kom smislu je ta religija srpska, tj. da li je specifična i da li se razlikuje od religije seljaka okolnih naroda (Južnih Slovena). Postoje različiti slojevi religije - oni koji su bliži hrišćanstvu i oni koji su bliži paganstvu (uglavnom se odnose na magiju). Istraživači kulturnih areala Jovan Cvijić i Milovan Gavaci na svojim kartama tradicionalnih kultura pokazuju da se etničke i kulturne granice na Balkanu ne poklapaju, kao na primer u dinarskom i planinskom delu: jednoj kulturi pripadaju različiti narodi, i obrnuto - u istom narodu postoji više kultura. U "višem" sloju kulture i religije postoje razlike, a u paganskom sloju su razlike sve manje. Dakle, ova religija nije specifično srpska, osim što je to narodna religija Srba. U njoj postoje i specifični kultovi, npr. slava, kosovski i svetosavski mit, ali oni se sreću i kod drugih naroda (izmenjeni, ili u fragmentima). Sa druge strane, ima i, na primer, Srba katolika, tako da postoje granice i unutar srpskog etničkog prostora.

3. Treće pitanje je da li je narodna religija Srba logički koherentan religijski sistem. Postoje dva odgovora: katoličanstvo i pravoslavlje, na primer, mogu se posmatrati i kao dve i kao jedna religija sa dve verzije. Isto je i sa narodnom religijom. Milenko Filipović smatra da se ona može podeliti po regionima: npr. vila u Banatu nije isto što i vila u Bosni; ili u istočnim krajevima postoji kult konja, a u zapadnim kult vuka. Ali, bez obzira na to ove religije se odvijaju po istim verovanjima, dogmama (kao i katoličanstvo i pravoslavlje). Vekovni zajednički život na istim prostorima stvorio je zajedničke modele, tj. jedinstven religijski sistem.

Narodna religija Srba se može okarakterisati kao narodna, ali ne opštenarodna; kao srpska, ali ne specifično srpska; kao religija, ali ne na empirijskom planu, nego na dubljem, transempirijskom planu (planu značenja, funkcija itd).

2. IZVORI ZA PROUČAVANJE NARODNE RELIGIJE

Za rekonstrukciju religija primarnu ulogu igraju pisani izvori. Oni se prvenstveno mogu koristiti za rekonstrukciju indoevropskih religija (religije Grka, Rimljana, Gala, Baltičkih Slovena), jer se u njihovim arhivama nalaze brojni pisani izvori.

Pisani izvori- Međutim, kada je reč o Južnim Slovenima pisanih podatka o vremenu pre primanja hrišćanstva gotovo i da nema. Postoji nekoliko vrlo šturih podataka, koji ne mogu da pomognu pri rekonstrukciji prehrišćanske religije Južnih Slovena. Jedan od tih spisa je i onaj iz 6. veka čiji je autor Prokopije i koji kaže da Sloveni koji su došli na Balkan kao vrhovno božanstvo poštuju boga groma i da mu prinose goveda na žrtvu. Međutim, ovakvi podaci nisu dovoljni za ozbiljniju rekonstrukciju. S tim u vezi reagovali su brojni istoričari poput Brihnera, koji smatraju da se prehrišćanska slovenska religija ??ne može rekonstruisati. Suprotno njemu, Milenko Filipović smatra da takvi pisani izvori ne bi mogli da imaju veću vrednost zato što su ih pisali hrišćanski misionari koji su razmišljali u hrišćanskom duhu, pa stoga ovu religiju nisu ni mogli da razumeju. Ipak, izgleda da je ovaj autor pomalo preterao jer su analize ovih tekstova u poslednje vreme uznapredovale, pa bi oni bili jako korisni kada bi postojali. Narodna religija na našim prostorima postoji više od 1000 godina kao sinteza hrišćanstva i narodne religije.

Brojni izvori datiraju iz vremena srednjeg veka. U tom vremenu niko nije opisivao narodne običaje, ali za rekonstrukciju mogu poslužiti crkveni i zakonski spomenici. U Dušanovom zakoniku postoje odredbe o ubijanju vampira: spaljivanje mrtvaca (način ubijanja vampira) je zabranjeno, a selo u kome se to učini biće kažnjeno plaćanjem globe, dok će sveštenik koji učestvuje u obredu biti raščinjen. U drugim aktima mogu se naći podaci o ognjevitim zmijama, zmajevima, zabrani ritualnih povorki (npr. rusalje), zabrani klanjanja Suncu i Mesecu (postojanje solarnog i lunarnog kulta), kažnjavanju čarobnjaka i vračara, propisi u vezi sa sahranjivanjem itd. U ove podatke iz srednjeg veka mogu se uneti i toponimi poput Samovilski kladenac, Kapištec (mesto na kome se prinose žrtve).

U periodu od 16. do 18. veka javljaju se turski izvori u kojima se, pored podataka sličnih prethodnim, mogu naći i novi. Tako, Turci u jednom spisu Vaskrs nazivaju "praznikom crvenih jaja". Od 19. veka, dakle od vremena delovanja Vuka Karadžića, pisani izvori se više ne mogu smatrati istorijskim, već etnografskim. Istorijski izvori su još uvek nesređeni i nedovoljno iskorišćeni u etnološkom smislu. Izvršeni su pokušaji sređivanja ove građe, i prvi je to učinio M. Filipović koji je sakupio svu istorijsku građu vezanu za slavu.

Jezički izvori- Podaci iz ove vrste izvora mogu se naći u samom jeziku, tj. narodnom govoru. Slobodan Zečević je u ovom domenu izneo jednu problematičnu hipotezu vezanu za izraze "majka zemlja" i "pijan kao zemlja", gde prvi izraz vezuje za kult zemlje kao praroditeljice, a drugi za orgijastičke rituale vezane za ovaj kult. I ovde se podaci mogu naći naročito u toponimima. Filipović piše o tragovima Perunovog kulta kod nas (jezički izvori su tu mesta, planine, reke- Perunovo brdo, Perun-grad), ali on ide i dalje tražeći tragove kulta i u ličnim imenima. U Crnoj Gori se javljaju imena Perun i Perunika, i interesantno je verovanje da te ljude neće ubiti grom. Tu je još i biljka perunika koja se u nekim krajevima stavljala na

krov radi zaštite od groma. I ovi se izvori, kao i pisani, mogu koristiti isključivo kao sekundarni.

Folklorni izvori- To je narodno stvaralaštvo, primarno književnost. Kada se početkom 20. veka etnologija konstituisala kao nauka, većina tadašnjih autora se ovim izvorima koristila kao glavnim. Ova činjenica se može smatrati velikom greškom u istraživanjima, jer je najčešći slučaj da ono što je u književnosti nije u verovanjima, i obrnuto. Milenko Filipović je razmatrao iskustva u vezi sa ovim istraživanjima i izneo 4 grupe činilaca koje ograničavaju vrednost folklornih izvora:

1. u ovakvom materijalu se nikada ne zna (tj. najčešće se ne navodi) gde i kada su zabeležene, jer je to važno zbog prenošenja tih umotvorina. Naime, preneti pesma se u prostornom i vremenoskom smislu prilagođava kulturnom miljeu u kome se u jednom trenutku našla, a istraživač ovu pesmu poseduje samo u onom obliku u kome je ona fiksirana zapisivanjem.
2. folklorne tvorevine su umetnička dela, a u njima je teško odvojiti realno od izmišljenog ("Od nas pesma, od Boga nam zdravlje, on nas laže, mi vas polagujemo"- nikada se ne zna koliko je pesnik govorio istinu).
3. treba obratiti pažnju na mitološke i obredne pesme. U njima postoje prehršćanska shvatanja, ali preovlađuju pesme iz crkvene i apokrifne literature, gde se mogu pronaći hrišćanski motivi koji nisu razvijeni u narodu, ali jesu u tim pesmama, te se ne mogu smatrati integralnim delom narodne religije. Stoga se smatra da su ove pesme nastale u gradskoj i prigradskoj sredini, gde je crkvena literatura bila dostupna. Filipović smatra da su ovu vrstu pesama stvarali sami kaluđeri (to je, na neki način, crkvena propagandna literatura), koji su svoje ideje iznosili u desetercu da bi ih narod lakše prihvatio. Andrija Hačet-Mijušić u desetercu veliča prošlost Južnih Slovena, Matija Aštun Relković u desetercu govori o suzbijanju rđavih navika kod naroda.
4. u folklornim izvorima postoje podaci koji pripadaju prehršćanskoj ideologiji, a za koje se ne zna da li su naši ili ne. U pesmi "Zidanje Skadra" dominira motiv ljudske žrtve, što kod nas nije konstatovano, a isti je slučaj i sa lapotom.

Uz ove izvore se mogu koristiti i materijalni i likovni, ali isključivo kao sekundarni, tamo gde je osnovna **etnografska građa**. Veselin Čajkanović je tvrdio da se etnografska građa gotovo jedini pouzdani izvor za proučavanje stare, prehršćanske religije Srba, dok svi drugi mogu da posluže kao dopunski izvori. Međutim, mora se voditi računa o nekim nedostacima koji se mogu naći i u ovim izvorima. U vreme kada nastaju etnografski izvori o narodnoj religiji Srba, tradicionalno selo je počelo da se raspada, a sa njim i celoviti sistem verovanja koji nazivamo narodna religija Srba, te su etnografski izvori u nekom smislu zakasnili, jer je deo običaja i verovanja nestao. Stoga se građa dobija na osnovu verbalne rekonstrukcije informanata koja se smatra u izvesnom smislu nepouzdanom, i to iz dva razloga: rekonstrukcija se zasniva na sećanju, a kod informanata se javlja nerazlikovanje modela od stvarne prakse (Zorica Rajković je 1960. u Carevom polju kod Jajca ispitivala svadbene rituale; sve informantkinje su joj opisale idealni model rituala, a pri ispitivanju individualnih iskustava, Rajković je utvrdila da su se sve one udale otmicom). Drugi nedostatak je neujednačenost građe: jedna kultura se teško mapira, teško joj se određuje mesto u celokupnom kulturnom sistemu, jer proces kulturnih promena ima različit tempo.

3. PUBLIKACIJE

Početkom 19. veka počinje sistematsko prikupljanje etnografske građe kao i njeno objedinjavanje. Pionir ove aktivnosti smatra se Vuk Karadžić. Uslovno, njegovi radovi mogu biti smatrani početkom rada na polju etnografije i etnologije. Vukovi radovi imaju svoju vrednost, ali i nedostatke. Vrednost građe koju je on sakupio ogleda se pre svega u njenoj starosti. Tradicionalna kultura, seoska kultura Srba je tada bila u svom punom zamahu, te je bitno što je Vuk uspeo da je u svojoj građi delimično odslika. Nedostaci se sastoje u tome što Vuk nije ostavio podatke o tome gde je građa sakupljena, što u mnogome otežava njeno tumačenje. U Vukovim spisima su podaci često neopravdano uopštavani. Tako bi on podatak o običaju u svom kraju generalizovao govoreći da čitav srpski narod praktikuje taj običaj. Njegova najvažnija dela su:

- Srpski riječnik, 1818. godine
- Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba, 1849.
- Srpski riječnik (drugo prošireno izdanje), 1852.
- Život i običaji naroda srpskog, 1867.

U njegova najvažnija dela ubrajaju se i brojni zbornici narodnih pesama, poslovice, pripovedaka itd. Vuk je imao niz saradnika, kao i nastavljača svojih dela. Najvažniji su Vuk Vrčević, Vid Vulešić, Bogoljub Petranović, Milan Milićević.

U Hrvatskoj i Sloveniji veće interesovanje za narodni život počinje 3-4 decenije kasnije nego u Srbiji. U Hrvatskoj se ova aktivnost odvijala u okviru Ilirskog pokreta, čiji su glavni predstavnici u ovoj oblasti bili Ljudevit Gaj i Stanko Vraz.

Druga polovina 19. veka donosi sa sobom još sistematičnije prikupljanje etnografske građe, jer se ono odvija u okviru pojedinih naučnih i kulturnih ustanova, što opet povlači za sobom niz komplikacija u vezi sa narodnom kulturom, dakle i narodnom religijom.

Srpski etnografski zbornik je počeo da izlazi 1894. godine, i to je najznačajnija etnografska/etnološka edicija kod nas, koja izlazi još uvek. SEZ izdaje Srpska akademija nauka i umetnosti, koja se nekada zvala Srpska kraljevska akademija. SEZ je podeljen na 4 edicije tj. odeljenja:

1. naselja i poreklo stanovništva
2. život i običaji narodni
3. srpske narodne umotvorine
4. rasprave i građa

Prvo je počela da izlazi edicija "život i običaji narodni", koja je započela delom Milana Milićevića "Život Srba seljaka" iz 1894. godine. Najveći deo prve edicije čine monografije predeonih celina koje su na početku bile pisane po uticaju u po ukusu tadašnjih najznačajnijih etnologa- Tihomira Đorđevića i Jovana Erdeljanovića. Podatke su prikupljali naučni laici- učitelji, sveštenici, dakle lokalni intelektualci po uputstvima. Građa je uglavnom sa područja Srbije, ali ima i one iz Bosne i Hercegovine, Makedonije itd. Posle II svetskog rata građu pišu etnolozi, i time je ona podignuta na viši nivo. Monografije koje se mogu smatrati najvažnijim i najboljim su one koje su napisali Petar Ž. Petrović o Gruži, Vidosava Nikolić-Stojančević o vranjskom Pomoravlju, Dragoslav Antonijević o aleksinačkom Pomoravlju.

Najvažniji elementi druge edicije su temetske monografije vezane za narodnu religiju:

- Sima Trojanović- "Glavni srpski žrtveni običaji"
"Vatra u običajnom životu srpskog naroda"
- Tihomir Đorđević (napisao je najveći broj tematskih monografija):
"Zle oči u verovanju Južnih Slovena"

"Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju"

"Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju"

"Priroda u našem narodnom verovanju i predanju"

Naveden dela predstavljaju rezultat sistematizovane etnografske građe. Najbitnijom dotadašnjim (i prvim) analitičnim delom smatra se delo Veselina Čajkanovića "Situacije iz religije i folklora". Tu se još može pomenuti i delo Nenada Jankovića "Astronomija u našem narodnom verovanju i predanju".

Izdanja treće edicije počinju da izlaze 1927. godine, to publikacijom "Srpske narodne pripovetke", čiji je urednik bio V.Čajkanović. Ovo izdanje je nastalo iz ogromnog korpusa materijala. Po čitavoj Srbiji prikupljeno je 1600 pripovedaka, od kojih je Čajkanović odabrao 212, a naročito značajnim se smatraju njegovi komentari ovih pripovedaka.

Izdanja četvrte edicije se sastoje od sadržaja prethodne tri, ali obuhvataju i dela manjeg obima.

Postoji i hrvatski pandan ovom zborniku- Zbornik jugoslovenske/hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, koji je počeo da izlazi 1896. godine. Građa je prikupljana na osnovu uputstava koja je dao Antun Radić ("Osnov za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu"), a prikupljana je na području Hrvatske u užem smislu, Slavonije i Dalmacije. Nakon II svetskog rata nastaju knjige koje su zbornici radova i analize građe.

U drugoj polovini 19. veka i tokom čitavog 20. veka izlazi čitav niz časopisa. U Srbiji to su:

1. Izdanja Etnografskog muzeja

- Glasnik Etnografskom muzeja- počeo je da izlazi 1926. godine, i sadrži kolektivne monografije (Jadar, okolina Bora, gornja i donja Resava, Negotinska Krajina, Ključ, itd.)
- Povremene edicije: Zbornik Etnografskog muzeja i Posebna izdanja

2. Izdanja Etnografskog instituta

- Glasnik Etnografskog instituta
- Zbornik Etnografskog instituta
- Posebna izdanja
- O Đerdapskim naseljima- značajna monografija

3. Časopisi

pre II svetskog rata

- Godišnjica Nikole Čupića
- Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor
- Srpski književni glasnik
- Bratstvo
- Karadžić- pokrenuo ga je Tihomir Đorđević

posle II svetskog rata

- Narodno stvaralaštvo- o folkloru
- Balkanika (izdanje Balkanološkog instituta)
- Etnološke sveske (izdanje Etnološkog društva Srbije)
- Rad vojvođanskih muzeja
- Glasnik muzeja Kosova i Metohije, Priština
- Leskovački zbornik

- Vranjanski zbornik
- Razvitak, Zaječar
- Gradina, Niš
- Gradac. Čačak

U Hrvatskoj:

1. Publikacije Etnografskog muzeja Zagreba:

- Vjesnik Etnografskog muzeja
- Posebna izdanja
- Etnografska istraživanja i građa

2. Časopisi

- Izvješća (izdanje Hrvatskog etnološkog društva)
- Narodna umjetnost (izdanje Instituta za folklor)

U Sloveniji:

Časopisi:

- Etnolog (pre II sv. rata, a posle "Slovenski etnograf")
- Traditiones (izdanje slovenačkog etnološkog društva)

U Bosni i Hercegovini:

1. Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo (izlazi od 19. veka)

- Bosanska vila
- Banjalučki razvitak (19. vek)
- niz lokalnih monografija

2. Izdanja muzeja Zenice

3. izdanja Akademije nauka BiH, i izdanja Balkanološkog instituta u okviru te Akademije

U Makedoniji:

pre II svetskog rata izlazio je časopis "Etnologija", ali svega nekoliko brojeva. Posle njega izlaze:

- Glasnik skopskog naučnog društva
- Makedonski folklor (izdanje skopskog instituta za folklor)

U Crnoj Gori:

- Glasnik Etnografskog muzeja sa Cetinja, koji prerasta u Glasnik cetinjskih muzeja

Pored ovih publikacija ponaosob za svaku republiku, izlazile su i publikacije na nivou Jugoslavije. To se dešavalo u okviru Saveza etnografskih/etnoloških društava svih republika. Oni su izdavali publikacije koje su sadržavale radove sa skupova, koji su se održavali svake druge godine i to u različitoj republici: Etnološki pregled. Izlazila su i izdanja Saveza folklorista, koja su takođe sadržala radove sa skupova.

4. NATKO NODILO

Natko Nodilo je rođen u Splitu 1834, a umro je u Zagrebu 1912. godine. Po obrazovanju je bio historičar, i prvenstveno se bavio političkom historijom. Pojedina njegova dela zalaze i u druge oblasti historije, na primer historiju religije. Delo "Postanak svetovne papinske vlasti ili 50 godina talijanske historije" objavio je 1878. godine. U tom delu on prikazuje državnu dimenziju rimokatoličkog hrišćanstva, tj. uspostavlja vezu između politike i religije. Celokupno delo Natka Nodila prožeto je duhom pokreta na čijem je čelu bio- "Pokret narodnog preporoda" (varijanta Ilirskog pokreta), i čiji je časopis uređivao ("Narodni list"). Pokret je bio prožet panslovenskom idejom: zajedničko poreklo svih slovenskih naroda, kulturna bliskost i zajednički interesi. Potporu svojih panslovenskih ideja on traži na području historije i politike, ali i na polju kulture- religije i mitologije. Napisao je raspravu "Stara vera Srba i Hrvata na osnovu starih priča, pjesama i narodnog govora" koja je u nastavcima izlazila u periodu 1885 do 1890. godine u časopisu "Rad", izdanje Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Ovo delo je izašlo tek 1980. godine u Splitu pod skraćenim nazivom "Stara vjera Srba i Hrvata". Za raspravu se služio folklornim izvorima i upravo na osnovu njih je pokušao da sintetizuje religiju Srba i Hrvata, ali je to učinio nedovoljno sistematično. Naime, u delo je uneo elemente koji nisu pripadali ni religiji Srba ni religiji Hrvata. Ali, krajem 19. veka ovo je prva sinteza narodne religije, te se ne može odbaciti kao beznačajna.

U Nodilovo vreme egzistiraju dve velike škole koje se bave proučavanjem folklor: historijska i mitološka, kojoj on pripada. Mitološka škola je bila pod uticajem nemačke i ruske komparativne lingvistike, čiji je tvorac Jakob Grim. Osnovni postulati mitološke škole su:

1. svaki ep je vrsta kondenzovanog mita
2. epski junaci su nekadašnji mitski junaci ili, u krajnjoj liniji, neka božanstva starije mitologije. Oni predstavljaju istu liniju razvitka mitske misli: predstava o mitskom božanstvu- predstava o božanskom vladaru-predstava o epskom junaku. Dakle, na osnovu epa se rekonstruiše mit.

Istorijska škola stvari posmatra obrnuto: ep je vrsta historijske hronike, što znači neka vrsta umetničke tvorevine čiji su glavni junaci historijske ličnosti koje su u okviru epa dobile neke mitske karakteristike. Postulati mitološke ili historijske škole mogu se primenjivati od slučaja do slučaja.

Natko Nodilo je zastupao panslovenski stav: religije svih slovenskih naroda su istog tipa i potiču iz jedne stare praslovenske religije i mitologije. On odlazi i korak dalje i kaže da naša religija nije samo vid slovenske, već indoevropske drevne religije, što sa sobom pokreće niz pitanja iz drevne historije na koja je teško odgovoriti. S tim u vezi, on zastupa stariju teoriju o zajedničkoj prapostojbini Indoevropljana.

Nodilo je uticao i na kasnije istraživače, poput Miodraga Popovića, koji u delu "Vidovdan i časni krst" kaže da je Vidovdan dan posvećen srpskim ratnicima. Međutim, sveti Vid ne postoji u crkvenom kalendaru. S tim u vezi mogu se pronaći dve teze: da je sveti Vid varijanta rimokatoličkog božanstva sveti Vito; ili ona koju zastupa Nodilo, a prihvata je Popović: da je sveti Vid staroslovensko božanstvo rata.

Sa današnjeg stanovišta mogu se uspostaviti dva gledišta o delu N.Nodila: sa suvremenog stanovišta (doprinosu u njegovom vremenu), on je pionir i tvorac prve sinteze o našoj narodnoj religiji. Sa savremenog stanovišta, može se sagledati nekoliko slabosti njegovog rada i pristupa. To su, prvo, uopšteno slabosti mitološke škole u proučavanju folklor. Zatim, njegove panslovenske i panindoevropske teze nisu uvek potkrepljene adekvatnim empirijskim materijalom. Njegovi izvori su nedovoljni ako se posmatraju onako

kako je on to činio, kao izvore prvog reda, i služeći se isključivo njima. U ispravnom postupku, folklorni izvori se koriste samo kao dopuna etnografskih, tj, kao izvori drugog reda.

5. SIMA TROJANOVIĆ

Sima Trojanović je prvi ozbiljni istraživač narodne religije u Srbiji. Rođen je u Šapcu 1862, a umro je u Beogradu 1935. godine. Bio je kustos i upravnik Etnografskog muzeja u Beogradu profesor Univerziteta i akademik. Po obrazovanju je bio prirodnjak, biolog. Rano se zainteresovao za etnologiju- još krajem 19. veka, kada je ona bila u povoju i kod nas, ali i u svetu. Pretpostavlja se da je na njegovu preorijentaciju uticao boravak u Bazelu i Hajdelbergu, kao i češki arheolog Niderle koji je pisao o religiji Slovena i bio u to vreme najveći stručnjak za tu oblast.

Trojanović se bavio širokim krugom tema, kao i svi autori tada, što danas nije moguće. Teme: opšta pitanja u vezi sa srpskim narodom (radovi "Srpski narod", "Neki problemi o srpskom narodu"), narodna ishrana ("Starinska srpska jela i pića"), tradicionalni oblici neverbalne komunikacije ("Psiho-fizičko izražavanje srpskog naroda poglavito bez reči"), narodna ekonomija i privređivanje ("Negdašnja privreda i putevi u srpskim zemljama"), a najznačajnija oblast je narodna religija.

Svoje analize je bazirao najviše na **sopstvenom materijalu**. Mogu mu se staviti dve glavne zamerke:

1. pisao je o arhaičnim fenomenima, koji su u njegovo vreme bili potpuno ili delimično očuvani. Kada pogledamo njegovu građu, dobijamo narodnu religiju ne iz njegovog vremena, već kakva je verovatno bila pre više vekova. Pri sakupljanju građe nije imao u vidu generacije koje će doći posle njega. Takođe, nije prikupljao sve što je video na terenu, već samo ono što je smatrao arhaičnim.
2. nije verovao građi koju su sakupljali njegovi savremenici ili prethodnici, i u tome je preterivao

Težio je da stvori celokupnu dokumentaciju o predmetu svog istraživanja. Građu je proveravao, i to na dva načina:

1. ako je opis nepotpun ponovo je odlazio u to ili u susedno selo, ili se dopisivao sa informantima
2. eksperimentom- to je način provere koji nije zaživeo u etnologiji. Na primer, ako je proučavao izbijanje žive vatre, sam je pokušavao da to učini (drvo o drvo, kamen o kamen itd.). Ili je, na primer, spremao jela po narodnim uputstvima. Pokušao je da ostavi ovaj metod provere, ali nije imao prave sledbenike.

Ovo dokazuje da je imao kritički odnos prema građi. U svoje radove je ulagao i po 10 godina, da bi sakupio još građe. Izuzetno je značajan kao sakupljač empirijskog materijala, koji je mnogo kvalitetniji nego, na primer, Vukov.

Posle sakupljanja empirijskog materijala, drugi korak je **sistematizacija**. Njegove sistematizacije nisu idealne sa današnjeg stanovišta, jer se za osnovu sistematizacije koristi samo jedan kriterijum, a on ih je koristio više. Na primer, žrtvene običaje je delio prema vrsti žrtava i prema prilikama, u istoj ravni. To nije korektno podeljena građa, jer jedan običaj tako može da se svrsta u dve ili tri grupe, odnosno može doći do ponavljanja ili izostavljanja.

Trojanovićeve knjige su opterećene viškom teksta. Na primer, u "O vatri", poslednja 2-3 poglavlja su lingvističke analize pojmova oganj i vatra, što nema veze sa kultom vatre.

Treći korak je **analiza**. Trojanović je bio pod uticajem dve škole: nemačke kulturno-istorijske i evolucionističke. U proučavanju narodne religije bio je evolucionista- tragao je za poreklom i razvojem pojave. On nije izgradio sistematski referentni okvir, ali ga možemo naslutiti iz primedbi, i autora na koje se pozivao. Dakle, prećutno je to bio evolucionistički

referentni okvir, kada je narodna religija u pitanju. On počiva na tezi o jedinstvu ljudskog duha; pod istim uslovim nastaju iste kulturne tvorevine, tj. duh se svuda razvija na isti način. Kultura se svuda razvija na isti način, ali različitim tempom. Metod evolucionizma-komparativna analiza, sledi iz ovih postulata. Trojanović je prihvatio osnovne postulate, i jednu varijantu komparativnog metoda: imao je različite "krugove poređenja". Komparativni metod se koristi kod nas u dva smisla:

1. vertikalni- poredi se naš fenomen sa nekim fenomenom iz prošlosti i onda se uspostavlja, genetska, istorijska veza (npr. Milenko Filipović- trački konjanik)
2. horizontalni- poredi se običaj sa sličnim običajima kod susednih naroda, ili kod naroda istog porekla (ili kod svih- ako je običaj univerzalno rasprostranjen). Na taj način, na primer, Kulišić proučava badnjak: on ne postoji kod drugih slovenskih naroda, ali ga ima u onim krajevima u kojima je dopiralo Rimsko carstvo, pa je zaključak da je to mediteranski običaj koji se razvio u Rimskom carstvu. Ovaj metod se primenjuje ako se, npr. traži slovensko poreklo nekog fenomena.

Trojanović ima 3 kruga poređenja:

1. slovenski krug- poredi običaje sa običajima starih ili savremenih slovenskih naroda
2. indoevropski krug- poredi sa starim narodima (Grcima, Keltima, Rimljanima), ili sa savremenim indoevropskim narodima
3. univerzalni (ovo je uslovni naziv, a može se nazvati i drugačije)- poredi sa narodima "svih pet kontinenata"

Postavlja se pitanje da li čisto formalna komparacija realno utvrđuje poreklo? Teškoća je u tome što u takvoj analizi postoji atomizam- jedan element se izdvoji iz kulture i upoređuje se sa tim elementom u drugim kulturama, a pri tom se ne uzimaju u obzir društveni i kulturni kontekst. Na primer, Trojanović običaj da se jaje (ili drugi predmet) na određeni praznik zakopava u mravinjak (da bi stoke bilo kao mrava), upoređuje sa običajem iz Indije, gde se mravi smatraju za demonske životinje, pa im je to žrtva. Trojanović kaže da je možda to tako bilo i kod nas, pa se zaboravilo. Ali, to nije pouzdan zaključak. Trojanović je, uopšte, bio sklon takvim komparacijama.

Njegova najznačajnija dela za proučavanje narodne religije su "Vatra u običajnom životu srpskog naroda" i "Stari srpski žrtveni običaji", u kojoj postoji nekoliko poglavlja o tragovima Perunovog kulta. "Vatra..." je inspirisana idejom da je vatra univerzalni simbol, opšte svetsko kulturno nasleđe. Akcenat je na "živoj vatri", koja se dobija arhaičnim metodama, uz šta ide i skup verovanja i običaja, tj. da se ona pali na određenom mestu, u određeno vreme, i da to čine određeni ljudi (blizanci, parna imena- Dragan i Dragana itd.). Pri tom, oni moraju i da se ponašaju na određeni način- da ćute itd. Paljenju prisustvuju predstavnici svih domaćinstava u selu, i svako odnosi po jedan ugarak i pali vatru u svojoj kući. Vatra se pali u slučaju neke kolektivne nesreće- epidemije i sl., a mogu biti i periodične vatre, koje se pale na određene praznike. Najpoznatije su one koje se pale na Badnjak ili Ivanjdan (npr. da bi se rasterale zle sile ili protiv zmija). Trojanović nije pisao o ovim periodičnim vatrama. Višak u ovoj knjizi je lingvističko razmatranje.

Trojanović je poznat i po manjim radovima koji predstavljaju prve naučne analize narodne religije:

1. "O Božiću"- danas je opšte poznato da su mnogi hrišćanski praznici po svom sadržaju prehrišćanski, a to je tada ustanovio Trojanović. Prema vremenu kada se praznik odigrava (vezan je za zimski period, kada je Sunce u najdaljoj tački), on zaključuje da se Suncu pomaže da ponovo krene napred, ono je daleko pa ne može da otera demone, i zato se pali vatra. Trojanović, dakle, zaključuje da je to prehrišćanski solarni praznik. Ova teza je kasnije oborena, ali je značajna kao prvi pokušaj da se protumači Božić.

2. "Stari slovenski pogreb"- ovde je u pitanju obrnuti postupak. Postojali su detaljni istorijski zapisi arapskih pisaca o pogrebu kod Rusa u 10. veku, znači nije bilo potrebno rekonstruisati ga, već pronaći tragove u narodnoj kulturi. Trojanović je hteo da dokaže da su stari Sloveni spaljivali mrtve, na primer, po tome što se u Dušanovom zakoniku spominje spaljivanje vampira, ili po običaju da se napravi vatreni krug oko groba, da duša ne bi izašla.

Nisu svi Trojanovićeви radovi, bili analitični, već bi samo skretali pažnju na neki fenomen. Takav rad je "Lapot i prokletije". Lapot je običaj ubijanja starijih ljudi, a prokletije su gomile kamenja. Postoje različita tumačenja: na primer da ako neko nekom zapali kuću, a ne zna se ko je to učinio, svako baca kamen i proklinje. Ili, smatra se da je u Hercegovini to trag kolektivnog kamenovanja, što nije provereno. Svako ko prođe pored prokletija mora da baci kamen.

Drugi takav rad je "Zagledanje ili ugled". To verovanje negde postoji i danas: da trudne žene, kada se dete prvi put pomeri, moraju da paze koga će prvo da ugledaju, jer će im dete biti takvo.

Trojanović je bio svestan da je u njegovo vreme religijski pogled na svet bio utkan u sve segmente života, pa se i u radovima o drugima temama bavio narodnom religijom, na primer u radovima "Starinska srpska jela i pića" i "Psiho-fizičko izražavanje srpskog naroda poglavito bez reči".

Nije dokazano da je Trojanović uticao na kasnije istraživače, ali kod autora koji su se posle njega bavili narodnom religijom ima mnogo sličnosti sa njegovim radom, na primer u izboru tema (pogreb, lapot, vatra, Božić). Na primer, svi koji se bave lapotom pominju Trojanovića. Isto je i što se tiče problema: problemima porekla istraživači su se bavili sve do pre 20-ak godina. Na primer, Milenko Filipović je 50 godina posle Trojanovića proučavao kult Peruna, i imao je oko polovinu iste argumentacije. Kada se radi o metodi, Zečević je koristio komparativni metod pri rekonstrukciji panteona, ali tu nije moguće dokazati Trojanovićeв uticaj. ???

6. TIHOMIR ĐORĐEVIĆ

Tihomir Đorđević je jedan od naučnika koji su između dva svetska rata uspostavili temelje za proučavanje naše narodne religije. Rođen je 1868. godine u Knjaževcu, a umro je 1944. u Beogradu. Fakultet je završio na istorijsko-filološkom odseku, a onda je otišao na školovanje u Beč i Minhen. Doktorirao je 1903. godine sa temom "Cigani u Srbiji". Bio je profesor u gimnaziji u Aleksincu, a 1906. je postao docent na katedri za etnologiju, zatim profesor, a kasnije i član Akademije nauka.

Njegov doprinos je višestruk: kao organizatora i popularizatora etnološke nauke; uređivao je časopise: u Aleksincu je pokrenuo časopis "Karadžić" koji se bavio etnografijom; bio je urednik 5 knjiga Srpskog etnološkog zbornika; sastavio je uputstva za prikupljanje građe narodnog života za istraživače na terenu. Bio je vrlo plodan naučnik, imao je oko 700 naučnih i stručnih priloga, mada je neke i ponavljao pod drugim naslovom. Za razliku od Erdeljanovića, nije bio terenski istraživač. Ima samo jedno delo sa terena: "Kroz naše Rumune", tj. o Vlasima u istočnoj Srbiji. To je istovremeno i putopis i naučno delo. Đorđević je koristio već objavljenu etnografsku i folklorističku građu, i arhivsku građu, i to iz doba kneza Miloša. Tu je pronašao podatke o verovanjima u vampire i ritualnom samoubistvu. On je prikupljao građu uz pomoć drugih- uveo je anketu kao istraživački postupak. Govorio je mnogo jezika, što mu je omogućavalo poznavanje svetske literature.

Dorđević bio je pod dve vrste uticaja, koje su međusobno inkompatibilne. Prvi je uticaj engleskog evolucionizma- Tejlora, Frejzera, Maklenana. On se oseća u pristupu u predavanju koje je održao na Univerzitetu 1906. godine: "Etnologija iznalazi osnovne zakone postanka i razvitka svih ljudskih manifestacija u duhovnim i materijalnim tvorevinama čovečanstva". Ovaj uticaj se vidi i u njegovom radu "O poreklu nošnje" i drugim.

Drugi je uticaj nemačke kulturno-istorijske škole, koji je primetan u jedinom Dorđevićevom teorijskom radu o religiji "Najstarija religija", koji je objavljen 1933. godine. Tu zastupa tezu koju je zastupao i Vilhelm Šmit- o prvobitnom monoteizmu. Smatrao je da je to najviši domet u našoj nauci tog doba. Dorđević se bavio i problemima kulturne difuzije, tj. prenošenjem elemenata iz strane sredine u našu, na primer u radu "O zlim očima". Sve su ovo parcijalno prisutni uticaji, Dorđević nikada nije uspeo da izgradi teorijski i metodološki referencijalni okvir. Kulišić o tome piše: "On nije vršio istorijsku analizu koja mu je otkrivala poreklo i razvoj pojava, niti je apstrakcijom nastojao da objasni njihovu suštinu i zakonitosti". Ovaj Kulišićev stav je pomalo isključiv, ali je tačan kada je reč o referencijalnom okviru.

Dorđević, dakle, nije značajan kao analitičar, već kao sistematizator. On se bavio pojavama koje nisu proučene, ili nisu proučene u dovoljnoj meri- i sistematizovao empirijsku građu. On je tako stvorio osnovu za dublje i svestranije istraživanje. I sam je bio svestan dometa i značaja svojih radova.

Ono što važi za Dorđevićev opus u celini, važi i za njegove delove. Radove o narodnoj religiji, prema predmetu proučavanja, delimo na 4 grupe:

1. radovi o natprirodnim mitskim bićima- najvećim delom se nalaze u dve knjige objavljene posle njegove smrti u Srpskom etnološkom zborniku: "Veštica i vila u narodnom verovanju i predanju" i "Vampir i druga bića u narodnom verovanju i predanju". Ta "druga bića" su mora (devojka koja ne da čoveku da diše), zduhać i psoglav. O nekim bićima je pisao i u drugim knjigama: "Deca u narodnim verovanjima", tu je pisao o nekrštencima, porođajnim demonima, tj. deci koja su umrla pre krštenja, i zato nemaju svoje mesto, već lutaju svetom i pokušavaju da naude porodilji. Pisao je i o srebrnom caru, biću koje živi u rudniku i pomaže rudarima?? ako ne prekrše određena pravila. O poreklu ovog bića napisao je da ono postoji i kod Germana, i da su ga ili doneli Sasi u srednjem veku, ili rudari u 18. veku. Sva bića analizirao je na isti način: opšte karakteristike bića, funkcije bića, odnos ljudi prema biću.
2. radovi o kosmogoniji i mitologiji prirode- u dve knjige "Priroda u verovanju i predanju našega naroda". O biljkama je pisao vrlo malo. Postoje tri osnovne celine:
 1. kosmogonija- verovanja u vezi sa kosmosom, o postanku sveta
 2. verovanja u vezi sa atmosferskim ili opšteprirodnim pojavama, kao što su kiša, grad, duga, zemljotres
 3. životinjski i (malo) biljni svet- obradio je desetak životinja, i divljih i domaćih
3. dva rada o verovanju u zle oči- pripremni rad je obavio kod Muslimana u Ohridu. Knjiga se zove "Zle oči u verovanju Južnih Slovena", i mnogi smatraju da mu je to najbolje delo. U knjizi se govori o tome ko su urokljivci, ko su žrtve uroka, kako se od njega leči, a veliki deo je posvećen i zaštiti od uroka. Piše i o hamajlijama, koje je podelio na narodne i verske. Narodne imaju moć zbog prirodnih svojstava (na primer beli luk itd.). Verske hamajlije je podelio na islamske i hrišćanske. One imaju moć jer su vezane za veru. Najčešće su to krst ili polumesec, ali mogu biti i ikonice svetaca, tekstovi iz Biblije i niz islamskih simbola. Dorđević se ovde nije zadržao samo na sistematizaciji, nego je pokušao i da protumači neke pojave. Verovanje u zle oči je povezo sa manaizmom, i sa realno postojećim pojavama, kao što su hipnoza i telepatija. U analizama se oslanjao na dva najveća poznavaoaca iz tog vremena- Seligmana i Vestermarka.

- o pojedinim kompleksima narodnih običaja- posvećivao je pažnju religijskoj strani običaja. To su običaji vezani za život pojedinca: rođenje, svadba, smrt. Dela su: "Deca u verovanjima i običajima našeg naroda", "Nekoliki svadbeni običaji" i "Samrtni običaji kod Srba i Hrvata" (izašli u nastavcima u časopisu Godišnjica Nikole Čupića od knjige 46 do knjige 50). Kasnije su ova tri dela izašla objedinjena pod nazivom "Naš narodni život".

7. VESELIN ČAJKANOVIĆ

Veselin Čajkanović je najznačajniji istraživač narodne religije pre II svetskog rata, i jedan od najznačajnijih istraživača na tom polju uopšte. Rođen je i umro u Beogradu (1881-1946). Po obrazovanju je bio klasični filolog, školovao se na Velikoj školi u Beogradu, a zatim otišao na usavršavanje u Nemačku. Doktorirao je u Minhenu 1908. godine. Po povratku u Beograd postao je docent za latinski jezik na Filozofskom fakultetu, a kasnije i redovni profesor, i član Akademije nauka. Kada je 1922. godine osnovan bogoslovski fakultet, prešao je da tamo predaje uporednu istoriju religije.

Čajkanović je bio jedan od najobrazovanijih naučnika, a svoju naučnu delatnost je razvio u 3 pravca:

- klasična filologija
- folklor
- religija i mitologija,

i u sva tri polja je postigao zavidne rezultate.

Na polju *klasične filologije*, objavio je više studija o latinskim poslovicama, kao i prevod Tacitove "Germanije" obogaćen mnogim stručnim komentarima.

Što se tiče *folklor*a, bio je jedna od najboljih ondašnjih stručnjaka. Objavio je dve velike zbirke narodnih umotvorina: "Srpske narodne umotvorine" i "Srpske narodne pripovetke", koja je značajnija. Ona je izašla u okviru Srpskog etnografskog zbornika-Akademija je sakupila oko 2000 pripovedaka, od kojih je Čajkanović obradio 212. Mnogi njegovi komentari u ovoj zbirci su pravi mali eseji.

Čajkanović se bavio pre svega našom narodnom *religijom i mitologijom*. Svaki ozbiljniji istraživač u ovoj oblasti mora da uzme u obzir njegove radove, bilo da se sa njim slaže ili ne. U uvodu Miloša Đurića za njegovo delo "Mit i religija u Srba" stoji da je to delo jedva primećeno, što je netačno. Čajkanović je bio poznat kao analitičar (a npr. Trojanović kao sakupljač, Đorđević kao sistematičar). Kombinovao je različite vrste izvora- pored etnografske, koristio je i istoriografsku i lingvističku građu. Njegov analitičko-komparativni metod bio je na većem nivou od metoda njegovih savremenika. Međutim, ponavljao je istu grešku kao i njegovi prethodnici: bio je atomista, tj. sklon tome da istrigne podatke iz kulturnog i društvenog konteksta, i da ih tako upoređuje. To je slično kao ono Trojanovićevo poređenje sa mravinjakom (običaj da se jaje ili neki drugi predmet na određeni praznik zakopava u mravinjak, da bi stoke bilo kao mrava, upoređuje sa običajem iz Indije, gde se mravi smatraju za demonske životinje, pa im je to žrtva. Trojanović kaže da je možda to tako bilo i kod nas, pa se zaboravilo.). I Čajkanović je koristio takav metod, ali na jedan finiji način: ograničio se na poređenje sa Indoevroljanima, tj. suzio je krug poređenja i učinio ga realnijim. Jedna od dve osnovne teze na kojima je zasnivao svoje istraživanje je traganje za indoevropskim poreklom naše narodne religije. Druga teza je da je naša narodna religija u osnovi kult predaka. Ako se pođe od te pretpostavke, naša religija pre primanja hrišćanstva

postaje sistem, kao kod Grka ili Rimljana, ali podaci o tome nisu zabeleženi. Često nema dovoljno dokaza za te Čajkanovićeve konstrukcije. Tezu o kultu predaka u osnovi naše narodne religije je formirao postepeno: niz manjih rasprava je ujedinjavao u knjige ili veće rasprave. Ima ih tri, i one predstavljaju kamene međaše u njegovom naučnom razvoju.

1. "Studije iz religije i folklor", objavio je 20-ih godina 20. veka u Srpskom etnografskom zborniku. Tu Čajkanović piše o najrazličitijim pojavama: u raspravi "Sahranjivanje pod pragom" se nazire njegova osnovna teza. Naši preci nisu sahranjivali mrtve na groblju, nego u kući, i to naročito pod pragom. Analitičko-komparativnim metodom utvrdio je da je i kod drugih naroda bilo sahranjivanja pod pragom, i to pogotovo nekrštene dece. Iz toga sledi da duhovi predaka žive pod pragom, i zato on postaje magično, opasno mesto. Zato je za njega i vezan iz običaja, na primer da mlada ne sme da dodirne prag. U novije vreme je mladoženja prenosi, a ranije bi se prag prekrio, ili se stavi stoličica itd. Po Čajkanoviću, to je zato da mlada ne bi povredila duhove predaka, jer ona mora da sklopi dobre odnose i sa živim i sa mrtvim članovima porodice u koju ulazi.

Drugi rad u "Studijama..." koji nagoveštava njegovu glavnu tezu je "Magični smeji", o ubijanju staraca. Uglavnom se misli da ta pojava postoji iz ekonomskih razloga. Postoje dva tipa objašnjenja: jer je zaključeno da stari ljudi doprinose mudrošću itd. (sin se vraća iz rata, preživeo je zbog očevih saveta...). Drugo objašnjenje je da sin kada odvodi oca da ga ubije, shvata da će i on doći na red. Starci su ubijani na ritualan način, a žrtva je išla na pogubljenje raspoložena, jer veruje u drugi svet. Čajkanović zaključuje da stari ljudi ustvari postaju naši preci, koji su integralni deo zajednice. Drugo, veruje se da čovek na onom svetu ostaje onakav kakav je bio u trenutku smrti- dakle, ubijaju starce da bi mogli da koriste zajednici kao duhovi predaka. Ovo su začeci teze o religiji kao sistemu.

2. "Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji"- ovde zastupa tezu da su svaka važnija žrtva i svaki važniji praznik posvećeni precima. To je pokazao na 5 primera tj. u 5 radova. Najvažniji je "Epifanija predaka": preci na određene dane posećuju svoju porodicu, ona im obezbeđuje kult, a oni njoj blagostanje. Na primer, u obrednim povorkama (npr. koledari na Božić), prema Čajkanoviću, niz elemenata i izgled tih povorki ukazuje da oni predstavljaju pretke. Čajkanović je običaje koji na prvi pogled nemaju veze sa precima dovodio u vezu sa njima, polazeći od svoje osnovne teze.
3. "O srpskom vrhovnom Bogu"- to je njegovo poslednje veliko delo, objavljeno 1941. i ono je najznačajnije. Tu je spojio svoje dve teze- indoevropsku i manaističku. Koristio je dve vrste izvora: "naše" i "strane"o religijama indoevropskih naroda, pre svega starih Grka i Rimljana, Kelta, Germana, Iranaca (Persijanaca) i naroda stare Indije. O religijama tih naroda postoje pisani izvori, a o religiji Južnih Slovena ne. Čajkanović je zaključio da do našeg panteona mora da dođe posrednim putem. Dakle, svi indoevropski narodi su imali slične religijske sisteme. Svi oni imaju panteon- sistem božanstava u rodbinskim, prijateljskim i neprijateljskim vezama, a na čelu je vrhovni bog, pa je on želeo da otkrije koji je to bog kod Srba. Druga njegova pretpostavka je da je hrišćanstvo pokušalo da uništi taj panteon, jer inače hristijanizacija ne bi uspela. Ali, verovanja u stare bogove su bila veoma ukorenjena, pa je došlo do dva procesa (Čajkanović to nije tako formulisao): crkva je neke osobine bogova iz panteona pripisala junacima iz hrišćanske mitologije- oni imaju slovensku suštinu, a hrišćansku formu. Drugi proces je obrnut: sveštenici govore ono što piše u Bibliji, a narod to shvata na svoj način. Tragove srpskog vrhovnog boga Čajkanović je pokušao da otkrije u likovima svetaca, arhangela i đavola. Zaključio je da je glavni "naslednik" Boga sveti Sava. Detaljno je opisao funkcije vrhovnog Boga, tu se oslonio na svoju tezu o religiji Srba kao kultu predaka. To znači da vrhovni bog ne samo što je bog

predaka, već je i mitski predak srpskog naroda koji se o njemu brine. Njegove funkcije su: on je bog-donator (davalac), tj. upoznaje svoj narod sa raznim znanjima i veštinama, zanatima. Sveti Sava je naučio ljude kožarskom zanatu (i danas je to njihova esnafska slava), i raznim veštinama- kako se tka, kako s kiseli mleko itd. Vrhovni bog zato mora da bude i bog-putnik, da putuje sa kraja na kraj srpskih zemalja. Čajkanović je smatrao sa sveti Sava ima poseban karakter u predanjima, a da to nisu osobine hrišćanskog sveca, već hirovitog paganskog božanstva. On je nekada nepravedan i preoštar u kaznama, na primer, postoji predanje o tome kako je ubio svog psa, jer on nije mogao da ga prati u džinovskim koracima. Čajkanović je opisao i atribute vrhovnog boga. Njegov fizički izgled: bio je crn, kao i sva htionska božanstva, i imao je kapu, štap i ogrtač. Njegovi fetiši, tj. predmeti koji ga simbolično predstavljaju su verige i sekira. Životinja koja ga predstavlja je vuk. Što se tiče imena ovog božanstva, zaključio je da je ono nepoznato, jer je bilo zabranjeno izgovarati ga da ga ne bi čuli neprijatelji (pošto je ime ekvivalent bića). Sačuvan je samo nadimak-Dabog, tj. bog koji daje. Čajkanović je naveo i koji praznici pripadaju vrhovnom božanstvu. Kako paganski praznici traju duže od hrišćanskih, Dabogovi praznici su u zimskoj sezoni, tada se preci pojavljuju na zemlji. Taj praznik je razbijen na više hrišćanskih.

Čajkanović je često kritikovan, jer su većina njegovih rezultata samo pretpostavke, za koje ima indicija, ali nema dokaza. Najviše ga je kritikovao Kulišić. Ipak, ovo je veoma značajna knjiga jer je pokazala da je kult predak bio razvijen, i to je neosporno, ali da su postojali panteon i vrhovni bog nije dokazano, to su samo indicije.

8. JOVAN ERDELJANOVIĆ

Jovan Erdeljanović nije tipičan autor vezan za narodnu religiju. Rođen je 1874. u Pančevu, a umro je 1944. u Beogradu. Bio je jedan od naših najistaknutijih etnologa pre II svetskog rata. Završio je istorijsko-filološki odsek Velike škole u Beogradu. Bio je državni stipendista i putovao po Evropi, po velikim univerzitetskim centrima- Beču, Berlinu, Lajpcigu i Pragu. Doktorirao je 1906. godine. Iste godine je, zajedno sa Tihomirom Đorđevićem, izabran za docenta na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bio je član Akademije nauka.

Najčuveniji je po istraživanju dinarskog plemenskog društva. Bavio se rešavanjem etničkih pitanja, što će imati veze sa narodnom religijom. Bavio se i teorijsko-metodološkim pitanjima, karakterističnim za ono doba. Malo se bavio narodnom religijom neposredno, ali su njegovi teorijski stavovi uticali na kasnije istraživače. Bio je evolucionista i bavio se pitanjima porekla religije. Svoje stavove je prvi put izložio u udžbeniku "Osnovi etnologije", 1932. godine. Tada je zastupao tezu o animizmu kao prvom obliku religije, koju je kasnije razvijao i dopunjavao. Mnogi su ga kritikovali, a najviše Tihomir Đorđević, koji je 1933. napisao raspravu "Najstarija religija" u kojoj zastupa tezu o prvobitnom monoteizmu. Erdeljanović se nije upuštao u direktnu polemiku sa svojim kritičarima.

Njegovo delo "O počecima vere i o drugim etnološkim problemima" izašlo je 1938. godine. To je zbornik mišljenja istaknutih naučnika tog doba iz različitih disciplina- etnologa, filozofa, sociologa, psihologa...Radio je u bibliotekama Londona (dva puta je putovao u Englesku), tamo nalazi podatke i dopisivao se sa autorima. Konstatovao je da je sve iz tog vremena na temu prvog oblika religije prošlo kroz njegove ruke. Zaključio je da animistička teorija dominira u nauci kroz čitav 20. vek (do 1937.) nad drugim teorijama, naročito nad

teorijom o monoteizmu. Po njemu, ključna godina je 1926, kada je izašla knjiga Vilhelma Šmita "O poreklu ideje o Bogu". Radove je, unutar svake grupe, podelio tematski. Posvetio je veliku pažnju odnosima autora koji su zastupali pomenute dve teorije, i zaključio da najveći broj zastupa animističku teoriju, i da su to oni najugledniji naučnici (Frejzer, Vestermark, Vunt). Ali, to nije dokaz da je neka teorija tačna. Erdeljanović je taj podatak koristio kao indiciju. Zaključio je i da teoriju o prvobitnom monoteizmu zastupa mali broj naučnika, i to uglavnom hrišćanski teolozi. Bio je svestan nedostatka dokaza, pa je pokušao da ih pruži još.

Smatrao je da je Tejlorova definicija animizma preuska, pa je proširio: "Tako se, dakle, animizmom po tom novijem, širem shvatanju, označavaju sve vrste predstava o duhovnim ili ma u kom vidu zamišljenim bićima kod ljudi na vrlo primitivnom stupnju, bile one poreklom u vezi sa predstavom o ljudskoj duši ili nezavisne od nje- predstave koje su, naravno, vrlo niske, kao što su na niskom stupnju razvitka i te ljudske grupe." Erdeljanović je, dakle, praktično izjednačio pojam animizma sa pojmom primitivne religije (a ona obuhvata i totemizam, i fetišizam itd.). Glavna kritika koja se ovde može uputiti Erdeljanoviću je, da je ako je definicija preširoka, onda je u praksi neupotrebljiva.

Erdeljanović na isti način posmatra i suštinu magije, tj. smatra da je ona tehnika animizma. Ali, sve podvesti pod animizam je sa današnjeg stanovišta neprihvatljivo. Njegova teorija je važnija po uticaju koji je izvršila na kasnije istraživače narodne religije, nego sama po sebi.

Na Erdeljanovića je veliki uticaj izvršio češki arheolog Niderle. Napisao je raspravu "Niderleovo delo o starim Slovenima", u kojoj su dva poglavlja posvećena narodnoj religiji: "O veri starih Slovena" i "Samrtni i pogrebni običaji" (koje se bavi demonologijom, tj. sistemom demona). Važno je naglasiti da je Erdeljanović imao i kritičku distancu prema Niderleu. Zastupao je tezu da se religija starih Slovena ne može rekonstruisati ako se ne poznaje etnografski materijal Južnih (Balkanskih) Slovena (to je kasnije razvio Kulišić), jer su se kod njih očuvali neki običaji, kao što je na primer zabijanje motke u grob. Niderle je to objašnjavao kao germanski uticaj, ali Erdeljanović je objasnio da se nosila koja su nosila pokojnika smatraju za nečista, i da se ona zato ostavljaju na grobu. Erdeljanović kaže da je to staroslovenski običaj, i da ga je on uočio kod Crnogoraca.

Erdeljanović je dao svoj doprinos i kroz sakupljanje empirijskog materijala o crnogorskim brdskim plemenima, kao i monografijom "Etnografska građa o Šumadiji". Zajedno sa Tihomirom Đorđevićem sastavio je "Uputstva za ispitivanje narodnog života", za sveštenike, učitelje itd. u selima.

Pokazao je i interes za etnička i religijska pitanja. Pokušavao je da dokaže poreklo nekih razdvojenih etničkih grupa upoređujući elemente kulture: verovanja, običaje itd. U radu "O poreklu Bunjevaca" on navodi da su postojale 3 bunjevačke grupe u raznim krajevima. Nazvao ih je dalmatinska, primorsko-lička i podunavska (u Vojvodini). Namera mu je bila da dokaže da je to nekada bila jedna grupa. Dakle, on je tu koristio religiju kao etničku odrednicu. Upoređivao je elemente kulture i zaključio da su imali isto izvoriste. U drugom radu, bavio se srodstvom između Bokelja i Crnogoraca. Pokušao je da pokaže da je njihova kultura toliko slična, tj. da su Bokelji Crnogorci, što je danas opšte poznato, ali tada nije bilo. Razlike su nastale usled toga što su Bokelji bili pod različitim uticajima (mletačkim i drugim). Ni tu Erdeljanović nije neposredno proučavao narodnu religiju.

Njegov rad na polju religije se, dakle, može podeliti u tri ravni:

1. istorijska- "O počecima vere..."
2. religija starih Slovena
3. narodna religija- kroz empirijsku građu i kroz religiju kao etnički pokazatelj

9. MARIJAN STOJKOVIĆ

Marijan Stojković je bio Hrvat, ali je pisao o narodnoj religiji Srba. Hrvatski etnolozi su se manje bavili duhovnom nego materijalnom kulturom, osim dvojice autora, a to su M. Stojković i Milovan Gavaci.

Stojković je rođen 1879, a umro je 1965. godine u Splitu. Završio je klasičnu gimnaziju, a zatim je studirao slavistiku i klasičnu filologiju na Univerzitetu u Gracu, gde je slavistiku predavao Matija Murko, koji je izvršio veliki uticaj na Stojkovića.

Njegov naučni opus obuhvata širok krug problema, i to iz oblasti različitih nauka: filologije, istorije književnosti, etnologije itd. Njegovi etnološki radovi mogu se podeliti na 3 grupe:

1. monografije o značajnim ličnostima Dalmacije u periodu od 17. do 19. veka. Njihova dela su značajan izvor za etnografsko istraživanje. Stojković je uradio kritičku analizu tih dela, i pokazao kako ona mogu biti etnografski izvori.
2. prilozi o usmenoj književnosti, pesmama i pripovetkama sa hrvatskog govornog područja. Koristio je sistem ??Adler-Tompsonov indeks za sistematizaciju motiva. Pokušao je da ustanovi put kojim su ti motivi došli u naše krajeve
3. iz oblasti narodne religije-najznačajniji. Stojković nije sam sakupljao empirijski materijal, pisao je na osnovu već objavljenih izvora. Po teorijskom opredeljenju pripadao je nemačkoj varijanti difuzionizma- kulturno- istorijskoj školi, po kojoj kulturni fenomeni nastaju na jednom mestu i odatle se prenose. U skladu sa tim, nastojao je da utvrdi kulturno poreklo i način prenošenja onih fenomena koji sačinjavaju hrvatsku narodnu (koju je teško razdvojiti od srpske) kulturu. Smatrao je da mnogi elementi potiču i indo-evropske kulturne baštine.

Stojković je imao specifičan metod; on je govorio o 3 različita metoda postupka, ali ustvari ih ima 4:

1. *deskriptivni metod*- naučna interpretacija nekog fenomena treba da počne njegovim opisom, ali to treba da bude naučni opis, po određenim pravilima, precizan.
2. fenomen se dalje interpretira pomoću *istorijsko-komparativnog metoda* (kod Mošinjskog je to geografski metod). Da bi se ustanovilo izvoriste nekog fenomena i putevi njegovog rasprostiranja, treba utvrditi njegovo trenutno rasprostiranje (po Kaj Birket-Smitu, elementi se zadržavaju na obodima rasprostiranja).
3. *"psihološki metod"*- nastojanje da se otkriju psihološke osnove nastanka ili prihvatanja nekog fenomena. Kulturni fenomeni se prilagođavaju kulturi koja ih prihvata (npr. kako primitivni narodi shvataju hrišćanskog boga)
4. *lingvistički metod*- nije ga pomenuo u opisu svog metoda. On poistovećuje poreklo naziva nekog običaja sa njegovim sadržajem, i u tom pogledu je malo preterivao.

Stojković je poznat po tome što je otkrio niz fenomena koji su pre toga bili van okvira naučnog istraživanja. Među prvima je razvijao kulturno-istorijski metod. Hrvatska etnologija je i poznata po tome što je uvek bila izložena germanskom uticaju, a Stojković je izraziti primer za to.

Kritike koje se mogu uputiti Stojkoviću su sve one koje važe za kulturno-istorijski metod. Zatim, on nije koristio sav empirijski materijal koji mu je bio na raspolaganju, zadržao se samo na hrvatskom etničkom području, a trebalo bi da obradi sve Balkanske (Južne Slovene). Nije koristi ni rezultate srpske etnologije: na primer, Čajkanović je dao studiju o Božiću i povezao ga sa kultom predaka, a Stojković u svojoj studiji o Božiću Čajkanovića nije uopšte pominjao. Srpski autori su se pozivali na Stojkovića, npr. Zečević u radu "Desna i leva strana u narodnom verovanju i predanju".

Stojkovićeve radove o narodnoj religiji se mogu podeliti na 4 grupe:

1. monografije o autorima 18. i 19. veka- velikim delom se odnose i na narodnu religiju. Ovi radovi su pokazali da pisani izvori mogu biti mnogo širi nego što se to mislilo.
2. radovi u kojima se naziv običaja, verovanja, mita (fenomena), koristi kao polazište u analizi porekla tog običaja, mita...Na primer, u Istri postoje verovanja u mitska bića lokalnog karaktera-(orka itd.). Stojković je pokazao da su ti nazivi izvedeni od romanskih reči, pa da su i predstave o tim bićima došle sa romanskog područja, i prilagodile se kulturi u Istri i Dalmaciji. To su noviji fenomeni, koji su preneti preko literature (knjige, štampa). Za starije fenomene se smatra da se prenose migracijama, ratovima, trgovačkim kontaktima.
3. o običajima ili funkcionerima običaja koji imaju određene nazive. Na primer, stacilo ili nastacilo- osoba koja je napadno obučena, sa zvonima itd, koja privlači pažnju na svadbi. On privlači pažnju ljudi koji imaju zle oči, pa oni neće ureći mladence, a naročito mladu. Proučavao je i obredno kretanje, u radu "Oposun, naoposun ili trokrako naoposuno kretanje". To je kretanje koje je u vezi sa kretanjem Sunca. Taj rad je uticao i na Zečevića. Katolici u obrednim povorkama idu za Suncem, od istoka ka zapadu, a pravoslavni obrnuto-u susret Suncu. Ovo se ne odnosi samo na obredno kretanje, već i na okretanje obrednih predmeta.
4. o pojedinim predmetima i njihovom religijskom značenju. Ova grupa radova je najbrojnija. To su radovi o delovima nošnje: "Pojas", "Kapa", "Opanci". U mnogim krajevima je na određene dane bilo zabranjeno izbaciti smeće ili prašinu iz kuće, jer će se tako izbaciti i sreća. O tome govori rad "Kućno smeće, metla i smetlište". Čajkanović smatra da se preci okupljaju u kući, oni se nalaze svuda, pa se ništa ne sme izbaciti. Ostali radovi su "Sito i rešet", "Rog"- koji ima neka ritualna, magična svojstva, "Komoštre" (verige u zapadnom dijalektu).

Stojković se držao stava ruskog naučnika ??Zemenjina ??, koji je živeo na zapadu, i uticao na Stojkovićev psihologijski metod. Po njemu, magična moć tih predmeta se sastoji u tome da njihovu praktičnu primenu proširimo iz realnog u irealni svet, na njegovo delovanje (npr. mač).

10. SLOBODAN ZEČEVIĆ

Pre, ali i posle II svetskog rata delovali su istraživači rekonstrukcije religije-evolucionisti i difuzionisti. To se završava sa Zečevićem. Njegov rad je na neki način sinteza prethodnih istraživača: i on je rekonstruisao religiju i otkrivao u njoj neki sistem. I on se bavio istraživanjem različitih tema, naročito iz narodne religije- tipičan je istraživač ove oblasti.

Zečević je uneo i neke novine u proučavanje. Nije tražio samo poreklo običaja, već i kulturne slojeve koji su se taložili vekovima, i pokazao je da je narodna religija Srba očito kompleksnija nego što se mislilo. Na primer, pokazao je da se narodna religija ne može svesti samo na jedan kult (npr. kult vatre ili predaka), već nju čini više kultova sa različitih prostora i iz različitih vremena, koji čine sinkretičku celinu.

Svoj metod je izložio u knjizi "Mitska bića srpskih predanja". On se nadovezuje na Trojanovića: "Metodološko proučavanje mora da se prilagodi građi. Nije uvek lako razdvojiti tuđe uticaje u našoj religiji, ali pažljivom analizom moguće je utvrditi šta je naše, a šta su uticaji supstrata, hrišćanskih i ostalih uticaja". On pod supstratom podrazumeva da kada se očišćeni elementi iz praistorije povežu i sintetizuju, mogu se uočiti slojevi, i utvrditi šta je u

verovanjima starije, a šta mlađe, kao i šta je naše a šta tuđe. Komparativni metod pomaže da se poređenjem sa istim ili sličnim verovanjima na drugim stranama, može videti šta je opšte, a šta autohtono slovensko. Posmatranje promena u razvoju određene pojave obavlja se pomoću dijalektičke metode po kojoj se nizom malih promena dolazi do novih kvaliteta (tj. promena kvantiteta u kvalitet- Hegel). Na primer, slava se menjala tokom vremena, naročito posle reformi svetog Save u 12. veku. On je izbacio krvne žrtve, i preneo slavu iz crkve u kuće. Dakle, on je promenio i mesto i sadržaj, pa je slava postala nehrišćanska. Slava se menjala i posle II sv. rata .

Zečević govori o slojevima, ali u praksi uglavnom traži slovenske elemente, 90% mitskih bića su slovenska, i on smatra da su ih Sloveni doneli na Balkan.

Zečevićev doprinos se može pratiti u još dva pravca: prvi je doprinos u terenskim istraživanjima, uglavnom u severoistočnoj Srbiji (kaže da je tamo sačuvan pogrebni kult) kod Srba i Vlaha. U demonologiji je na terenu otkrio mnoge činjenice: na primer, šumska i vodena bića, domaći i uslužni demoni su ili nova bića, ili stara koja su izmenjena. Démoni su pre Zečevića bili poznati samo u fragmentima. Drugi doprinos je u kvalitetnoj sistematizaciji prikupljene građe, tako da se ona i danas upotrebljava. Koristio je metod "razumeti znači uporediti". Pisao je manje rasprave, a zatim slične objedinjavao u knjige. Od četiri knjige, tri su za nas značajne:

1. "Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru"- doktorska teza o obrednim povorkama
2. "Mitska bića srpskih predanja"
3. "Kult mrtvih kod Srba" – u severoistočnoj Srbiji
4. "Obredne igre kod Srba"- ima istih delova kao i prva knjiga. Obraduje 4 povorke: koledare, kraljice, lazarice, dodole. One imaju elemente igre. Analize su pokazale da to nisu samo povorke inkarniranih predaka (kao što smatra Čajkanović), već složeni rituali sa svim slojevima naše narodne religije. Tu ima delova od kulta prirode i mrtvih, slovenskih božanstava i hrišćanskih kultova (npr. kraljice je povezo sa kultom vladara). Pkušao je da preko sadržaja pesama nađe tragove nekih sporednih slovenskih bogova, npr. Lade- boginje proleća.

U "Mitskim bićima..." najvažnija je posebna pažnja posvećena ovoj problematici. Sva bića je obrađivao po istom sistemu: izgled, zamišljene funkcije (npr. vampir davi ljude) i ritualna praksa (uspostaviti odnos sa njima ili ih izbeći). On mitska bića tretira kao niža božanstva i uspostavlja panteon nižeg reda. Postoje dva problema: iza istog imena mogu se kriti različita bića (npr. vila), i za isto biće postoje različita imena (npr. vukodalk = vampir). Podelio je demone na nekoliko kategorija: demoni prirode (u užem smislu i atmosferskih pojava), domaći demoni, demoni sudbine, demoni bolesti, demoni koji nastaju od ljudi i ljudi demonski osobina (to su konkretni ljudi, a ne zamišljena bića- urokljivci itd.), i ostali demoni, tj. oni koje nije uspeo da svrsta ni u jednu od datih kategorija: todorci, osenja i karakondžula. Zečević je, dakle, obuhvatio sva najvažnija demonska bića u Srbiji, i napravio neku vrstu srpske demonologije- mitološki podsistem.

U knjizi "Kult mrtvih kod Srba" Zečević polazi od animističkog shvatanja smrti kod Srba, po kome se duša odvaja od tela i nastavlja da živi. On je smatrao da samrtni ritual od godinu dana prati put duše na onaj svet, a ima funkciju da pomogne pokojniku, ali i da zaštiti zajednicu.

Od manjih rasprava značajne su: "Zavetina u severoistočnoj Srbiji" – smatralo se da je seoska slava nastala iz neke opšte nesreće, pa su se ljudi zavetovali svecu. Zečević kaže da je to trag poštovanja slovenskog božanstva koje je upravljalo atmosferskim pojavama- Peruna.

"Desna i leva strana u srpskom narodnom verovanju". Tu je Zečević preteča strukturalista: uvodi simboliku značenja opozicija. Desna strana je srećna a leva nesrećna

(npr. ustao na levu nogu). Ima još značenja: desna strana je muška a leva ženska, desna je život a leva smrt, desna je sunce a leva mesec.

"Rad o vanbračnom detetu"- to je u patrijarhalnom društvu bilo strašno, pa se zato nekada veruje da je to dete rođeno iz veze žene i natprirodnog bića (npr. zmajeva deca). Tako su nastali Zmaj Ognjeni Vuk i Zmaj od Noćaja.

11. ŠPIRO KULIŠIĆ

Špiro Kulišić je rođen 1908. godine u Perastu, a umro je u Beogradu pre 15-ak godina. Bio je jedan od najznačajnijih istraživača naše narodne religije posle II svetskog rata. Školovao se u Kotoru i Beogradu, a diplomirao je na našem odeljenju 1933. godine. Često je menjao radno mesto: bio je asistent i docent na našem odeljenju, ali nije doktorirao, pa je prešao u drugu vrstu institucija. Bio je direktor Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, direktor Etnografskog muzeja u Beogradu. Nije mnogo objavljivao- ukupno oko 60 naučnih, stručnih i popularnih priloga. Imao je uže interesovanje: društveni život i religije. Napisao je i dve knjige naučno-popularnog karaktera iz opšte etnologije, koje su nekada korišćene i kao pomoćni udžbenici. To su: "Život i kultura zaostalih plemena" i "Neobični običaji". Njegovi radovi iz društvenog života i religije su na neki način povezani. Najznačajniji rad iz oblasti društvenog života mu je "Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko-slovenske simbioze". Kulišić je tragao za tragovima matrijarhata u patrijarhalnom društvu, i video ih u npr. dualnoj rodovskoj organizaciji, organizaciji porodične zadruge u strukturi dinarskih rodova, bratstava, plemena, zatim u organizaciji katuna, matrilokalnom braku, minoratu itd, i možda je malo i preterivao u tome.

Najznačajnije rezultate je postigao u proučavanju narodne religije Srba, i južnih Slovena uopšte. Kulišić nije bio terenski istraživač, već se koristio objavljenom etnografskom i folklornom građom, a u poznijim godinama i istorijskim izvorima. Uveo je neke novine u proučavanju religije u teorijskim radovima "Glavni pravci i neka osnovna teorijska pitanja u etnologiji" i "Mit i religija u etnološkoj nauci". Tu se opredelio za marksistički pristup, i pridržavao ga se najdoslednije od svih autora tog vremena. Kulišić se ne zadržava na proučavanju samo etničke i religijske osnove (animizam, kult predaka), kao što su radili prethodni autori, nego utvrđuje i društvene i ekonomske osnove postanka i razvitka religije. Pravio je iste greške kao i sovjetska etnografska škola, pod čijim je uticajem bio. Dve osnovne mane ove škole su historicizam i sociologizam. Prema prvom načelu, istorijski razvoj objašnjava neku pojavu, ali problem je u tome što taj razvoj ne mora uvek da bude jednolinijski (npr. slava pre i posle reforme sv. Save- od tada se ne proslavlja u crkvi nego u kući, a krvna žrtva je zamenjena beskrvom). Sociologizam se ogleda u tome da se preteruju sa tim da društvena struktura određuje oblike religije. Tipični primer za to je Tokarjev- on direktno povezuje određene društvene forme sa određenim oblikom religije, što pobija čak i empirijska građa. Ove opšte mane sovjetske etnografske škole nalazimo i kod Kulišića. Prema modernijim marksistima (npr. Moris Godelije) baza i nadgradnja nisu fenomeni nego funkcije, tj. nije uvek ekonomija baza. Na primer, u Indiji je religija baza, a poljoprivreda nadgradnja.

Kroz Kulišićeva dela se provlače 2 glavne ideje:

1. tragovi matrijarhata- smatrao je da je matrijarhat bio univerzalna pojava u vreme razvitka motičke zemljoradnje, čiji su nosioci bile žene, tj. da je to faza u razvitku društva, što je danas neprihvatljivo

2. tragovi totemizma- takođe je smatrao da je univerzalna pojava, i faza u razvitku religije, i da se njegovi tragovi mogu naći u svim religijama. U tom stavu je imao i pristalice, npr. Petra Kostića.

Kulišić je neke opšte stavove proglašavao za tačne, bez davanja argumenata zašto je to tako. Ipak, on je veoma značajan za proučavanje narodne religije, jer je uneo nešto novo.

Njegova najznačajnija dela su:

1. "Iz stare srpske religije- novogodišnji običaji" (to su ustvari božićni običaji). Tu je temeljno obradio ceo ciklus božićnih običaja. Svako poglavlje je posvećeno jednom od elemenata božićnog rituala (badnjak, slama, položajnik). Zaključio je da je to praznik koji se nalazi na početku godine, da tada kuću posećuju natprirodna bića, a naročito demon vegetacije, oličen u badnjaku. Badnjaka nema kod ostalih Slovena.
2. "?????" – studija o podudarnosti običaja balkanskih Slovena i kavkaskih naroda. Izlazila je u nastavcima u izdanjima Balkanološkog instituta u Sarajevu, u 3 dela. Postoje dva moguća rešenja za tu podudarnost:
 1. preci balkanskih Slovena su živeli u susedstvu kavkaskih naroda, pa je došlo do kulturnih uticaja
 2. postojao je stari sloj staroevropskog stanovništva od Kavkaza do Pirineja, koji je nestao indoevropskom najezdom, ali je ostao na krajnjim tačkama- to su Baski i kavkaski narodi, koji imaju mnogo sličnosti. To stanovništvo je postojalo i na Balkanu, pa su običaji ostali
3. "Religija starih Slovena u svetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških"- o religiji starih Slovena. Radi se o ulozi religije balkanskih Slovena u rekonstrukciji religije starih Slovena. Kulišićeva teza je srodna Erdeljanovićevoj- da ne možemo rekonstruisati religiju starih Slovena bez poznavanja religije južnih Slovena, jer su se kod njih zadržali neki elementi koji drugi nisu
4. o obrednim hlebovima kod južnih Slovena- to je njegova nesuđena doktorska disertacija. Objavljena je u Glasniku zemaljskog muzeja. Zastupa tezu da su svi praznici vezani za privredu (stočarski, zemljoradnički), i hlebovi izražavaju agrarnu- tj. hleb predstavlja njivu. Naročito se bavio česnicom
5. manja studija "Nekoliki tragovi agrarno-matrijarhalne osnove u slovenskoj verskoj tradiciji". Tragova pronalazi u likovima ženskih mitskih bića, ženskim obrednim povorkama itd. Ali, žena je simbol plodnosti i u patrijarhalnom društvu, pa je pitanje da li su to tragovi matrijarhata.

12. MILENKO FILIPOVIĆ

Rođen je 1902. godine u Bosanskom Brodu. Završio je gimnaziju, studirao etnologiju, geografiju, geologiju i nacionalnu istoriju kod Cvijića, Erdeljanovića i Đorđevića. Diplomirao je 1925. Doktorirao je sa temom "Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (Bosna)". Bio je profesor u gimnaziji, od 1930-41. docent i vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Skoplju, 1945-50. kustos Etnografskog muzeja u Beogradu, 1950-55. saradnika SANU, a na Univerzitetu u Sarajevu se penzionisao 1962. kao redovni profesor. Umro je 1969. dok je pisao životno delo "Etnologija Srba".

Njegov doprinos je višestruk: kao organizator kolektivnog istraživanja, pokretač i urednik više edicija, muzejski radnik i pedagog na fakultetu.

Filipović je počeo da objavljuje još kao student. Napisao je opus od oko 400 jedinica. Opus je raznovrstan, nije moguće nabrojati sve što je proučavao, ali dve stvari su osnovne: predeone celine- naselja etničkih grupa. Pisao je rasprave o svim segmentima tradicionalne kulture, pa i o religiji i mitologiji (nekoliko desetina članaka, studija, ali i delovi monografija). On i jeste i nije nastavio tradiciju prethodnika. Bio je usmeren na rekonstrukciju porekla i razvitka narodne religije (kao i drugi), i imao je više afiniteta za teren nego za teoriju, mada se i njom bavio. Istraživao je širom Jugoslavije: Srbiju, Vojvodinu, Metohiju, Bosnu, Crnu Goru, Makedoniju. Istraživao je pojave koje se nisu istraživale i na terenu koji je već bio istražen. Njegovi opisi imaju posebnu vrednost, jer bez dobre deskripcije nema ni dobre analize. Davao je iscrpne i precizne opise i jasno je razgraničio prošlost i sadašnjost, za razliku od nekih drugih autora. Veliku pažnju je pridavao opservaciji, a manju informantima. Njegovi opisi su i zanimljivi, a ne samo objektivni.

U opisu "Govedarev kamen na Ovčem polju u Makedoniji" nije se oslanjao samo na etnografiju i folklornu građu, već i arhivske izvore, za koje je smatrao da ih etnolozi ne koriste dovoljno. Članak "Krsna slava" je arhivsko istraživanje. Tu je pokušao da pokaže šta smo o slavi propustili da vidimo iz arhiva. Koristio je i izvore narodne leksike, smatrao je da se naročito u toponomastici mogu naći vredni izvori. Filipović je smatrao da treba praviti zbornike dosadašnjih radova. "Slava" je početak takvog rada.

On nije bio samo istraživač i sistematičar, već i analitičar religijskih pojava. Tragao je ili za religijskim ili istorijskim kompleksom u kom su te pojave nastale. Nije sledio Čajkanovića i Kulišića koji su imali referencijalni okvir. Njegove analize su neujednačene: ponekad su to metodološke analize, a nekad zdravorazumsko tumačenje manje vrednosti. I on se služio komparativnim metodom kao i njegovi prethodnici, ali ga usavršio i to na dva načina:

1. interdisciplinarnost- poređenje različitih vrsta izvora. Jedna vrsta rezultata po njemu je nedovoljna. Dobar rezultat je tako postigao npr. o tračkom konjaniku ili Perunu
2. pokušao je da komparaciju svede u konkretne vremenske i prostorne okvire, npr. rad o kultu Stefana Dečanskog

Filipovićeva najvažnija dela su "Trački konjanik" (po njoj se zove i zbirka njegovih radova o religiji) i "Tragovi Perunovog kulta". U "Tračkom konjaniku" je koristio dve vrste izvora- arheološke i etnološke. Arheološki su sa područja zapadne Bugarske i Rumunije, istočne Makedonije, Srbije i Banata. Tu su živeli Tračani. Tamo su nađene votivne ploče (ploče zahvalnice). Na njima se nalazi lik konjanika sa plaštom, naoružanog kopljem i štitom, a okolo su razni simboli: drvo života, rog obilja i neke životinje- lav, pas, zmija. One su pripadale nekom božanstvu kome se ne zna ime, pa su ga naučnici nazvali trački konjanik ili Heros. Filipović je uočio da na tom istom prostoru ima običaja i verovanja o konju i konjaniku. Svi ti običaji vezani su za praznik svetog Tadora. Na primer, u Banatu se veruje da noć uoči Todorove subote selom galopiraju konji sa nevidljivim jahačima, i tada se ne sme izlaziti iz kuće, jer ti konji mogu ubiti, ili na primer, ostaviti devojkama na licu trag od kopita. Glavni jahač je sveti Todor. Na jugu su mitski konji zamenjeni pravim- održavaju se povorke konjanika, koje su danas zabava, a nekada su bile ozbiljni rituali. Verovanje je, dakle, zamenjeno ritualom, kao da su ti jahači inkarnacije konjanika. Filipović je pokušao da uspostavi vezu između votiva i ovih običaja. I u jednom i u drugom centralni motiv je konj, pa je on zaključio da je sv.Todor naslednik tračkog konjanika. Ograničio je komparaciju i vremenski i prostorno. Ovo je ustvari hipoteza- jer treba naći podatke između ova dva perioda, ta veza nedostaje.

Drugi značajan rad je "Tragovi Perunovog kulta". Tu je povezao etnografske izvore sa leksičkim i jezičkim izvorima. Smatrao je da su južni Sloveni verovali u ovog boga. Našao je

tragove u toponimima širom Balkana: Perun-grad, Perunova gora itd. „a na tim brdima nalaze se i tragovi žrtvenika. U Crnoj Gori postoje lična imena Perun i Perunika, i verovalo se da te ljude neće udariti grom, a Perun je božanstvo groma. Biljka perunika se u nekim krajevima stavlja na krov koa zaštita od groma. Postoji i obredna povorka perperude- to je neka vrsta muških dodola u zapadnim krajevima. Svaki od ovih naziva nije sam po sebi dovoljan, ali oni zajedno čine indiciju da je to trag Perunovog kulta.

Filipovićevi radovi imaju i nedostatke. On je često na osnovu malo argumenata izvodio slobodne zaključke, tj. neopravdano je uopštavao. Na primer, postoji lutka jarilo koja se baci uvodu da bi pala kiša, a on je samo na osnovu toga zaključio da je to bilo i slovensko božanstvo. Zatim, nije dovoljno dobro poznao teorijsku literaturu iz oblasti religije i magije. Na primer, pisao je o čovekovim dvojnicima: na dan detetovog rođenja se zasadi drvo, i njihove sudbine će biti povezane (isto je i sa ljudima rođenim istog dana). Iz toga je zaključio da u najstarijem obliku religije nema razlike između prirode i čoveka. Celu knjigu o tome je napisao Paris, a Filipović to nije znao.

13. SAVREMENE TENDENCIJE U ISTRAŽIVANJU NARODNE RELIGIJE

Šta se promenilo u istraživanju religije u poslednjih 20 godina? Filipović, Zečević, Kulišić imali su pristup po kome su na građi iz 19. veka rekonstruisali religiju Slovena pre primanja hrišćanstva. Danas se pod pojmom narodne religije podrazumeva religija od primanje hrišćanstva do danas, a ne pre primanja hrišćanstva. Ne traži se više poreklo te religije, već hiljadugodišnja religija- i hrišćanska i prehrišćanska. Savremeni pristup se bavi konkretnom religijom u tih hiljadu godina- njenim funkcijama, značenjima itd.

Religija kod Srba na Balkanu je seoska religija, jer su još i krajem 18. veka gradovi bili gotovo nenaseljeni Srbima (zbog poraza u austro-turskim ratovima morali su da se povlače). Do pre 20 godina ta religija nije istraživana u svim segmentima. Jedan od tih segmenata je tabu, tj. posmatranje sa suprotne strane- ne običaja, nego zabrana. Drugi segment je narodno pravoslavlje, koje nije proučavano, za razliku od narodnog paganstva. Narodna religija se razvijala u 2 pravca, tj. kroz dva procesa:

1. hristijanizacija nehrišćanskog
2. dehristijanizacija hrišćanskog

Prvi proces je proučavan, a drugi nije. Stvar je u tome što crkva uvek šalje iste poruke, ali se menjaju primaoci-narod, i on ih prihvata na svoj način.

Narodna religija se danas ne formira samo na relaciji pagansko-hrišćansko. Danas postoje takođe dva procesa: "nacionalizacija" religije i profanizacija- ljudi misle o religiji na "naučni" način, tj. proveravaju stvari i pokušavaju da ih objasne.

Kada se promeni problem istraživanja, menja se i metodologija. Ona se razvijala u različitim pravcima, u zavisnosti od autora. Postoje 3 glavna pravca:

1. funkcionalistički, uslovno rečeno (Bandić)
2. komunikacijski (Bandić)
3. psihološki (Ćupurdija i Bojan Jovanović)

U novije vreme- i interpretativni pravac, po kome je čitava kultura niz simboličkih interakcija.

14. GLAVNE ETAPE U RAZVOJU NARODNE RELIGIJE

Rekonstrukcija narodne religije je moguća, zato što se pojave iz duhovne kulture čuvaju mnogo duže od pojava iz materijalne kulture, ili društvenog života. Izvori su iz 19. i 20. veka, tj. na neki način zakasneli, ali pošto se pojave dugo čuvaju, moguće je izvršiti rekonstrukciju na osnovu njih. Time se bave Zečević u "Promene materijalne, a postojanost duhovne kulture u severoistočnoj Srbiji", i Filipović u " Osnovni karakter i struktura narodnog verovanja u istočnom delu Jugoslavije". Naša narodna religija je sinkretističkog karaktera, tj. ona je skup raznorodnih elemenata koji mogu, a ne moraju da budu povezani. I danas se u njoj kriju elementi iz različitih epoha i sa različitih prostora: još iz praistorijske religije, zatim indoevropske, religije starobalkanskih naroda, starih Slovena i univerzalni elementi.

Mnogi istraživači pokušavali su da rekonstruišu glavne etape, a naročito najstariji sloj. To se može označiti kao prva etapa u razvoju. Oko najstarijeg sloj postoje različita mišljenja: Čajkanović smatra da je to kult mrtvih, tj. predaka. On smatra da su gotovo svi rituali, praznici, zabrane itd. na neki način povezani sa tim manističkim kultom. Pokazalo se da je ovo mišljenje jednostrano, i da je osnova mnogo složenija.

Kod većine istraživača osnova je animističko-magijska, npr. kod Filipovića i Kulišića, a ostali to podrazumevaju. Kulišić kaže: "Iz narodnih verovanja i običaja vidimo da su i priroda i čovek, kao i odnosi među ljudima, našli svoj mistični odraz u animističkim shvatanjima. Ovim osnovnim shvatanjem obuhvaćeni su priroda i ljudske zajednice, tako da animizam predstavlja osnovu stare srpske religije i ima u njoj dominantno mesto. Animistička i demonistička verovanja koja su redovno praćena mnogobrojnim magijskim i kulturnim radnjama, javljaju se u običajima vezanim za svaku akciju i za sve događaje od rođenja do smrti". Drugim rečima, osnovu religije čini dinamičan odnos prema animistički shvaćenom svetu, kroz magijsku i kulturnu praksu. Međutim, svaka religija ima dva aspekta: animistički i manaistički (razlike između duše i mane), a Kulišić nije obratio pažnju na ovaj drugi. Takođe, nije primetio da religiju, osim rituala čine i zabrane.

Pored tih osnovnih animističko-manaističkih shvatanja, sledeći stupanj, tj. etapa u razvoju narodne religije je demonologija. Postoji razlika između demona (duha) i božanstva: demon je biće vezano za jedan entitet, a božanstvo je biće koje upravlja redom stvari. Znači, postoji, na primer, duh drveta, a božanstvo šume. Ono što mi danas nazivamo demonima nekad i jeste vrsta božanstva, jer upravljaju klasom stvari (demoni bolesti, prirode, sudbine)- oni su ustvari božanstva nižeg reda. Klasifikaciju demona dao je Zečević u "Mitskim bićima srpskih predanja". On nije pravio pomenutu razliku. Podelio je demone na demone prirode, atmosferskih pojava, bolesti (obično raznih epidemija, a glavni demon je čuma, odnosno kuga, a sada demon svih epidemičnih bolesti), sudbine (suđenice na istoku, usud na zapadu), domaće demone (oni deluju u kući- talason i uslužni duh), i ostali demoni koji ne mogu da se svrstaju ni u jednu kategoriju. Tu su još ljudi-demoni (urokljivac, zduhać, veštice), tj. čovek sa nekim osobinama demona; i demoni koji su nastali od ljudi, pre svega vampir.

Treća etapa u razvoju narodne religije je problematična, a to je stvaranje pravog panteona- sistema bogova sa višestrukim funkcijama i izgrađenim kultom, a koji su međusobno u srodničkim, prijateljskim ili neprijateljskim odnosima, kao i ljudi. Postoje etnografski, folkloristički, lingvistički, likovni i retki pisani izvori iz kasnijeg perioda, tj. srednjeg veka, ali o postojanju panteona kod starih Slovena pre primanja hrišćanstva nema pisanih izvora. Čajkanović je iz kulta mrtvih izveo da je vrhovni bog mitski predak srpskog naroda, da mu je nadimak Dabog, a ime mu nije poznato. On je bog-donator i bog-putnik. Crn je, kao i sva htionska božanstva i ima ogrtač, štap i kapu. Njegovi fetiši (predmeti koji se upotrebljavaju u njegovom kultu) su verige i sekira, a životinja koja ga predstavlja je vuk.

Rekonstrukcijom panteona bavili su se i Trojanović i Filipović, na sličan način, preko kulta Peruna. Smatrali su da je on bio vrhovni bog, bog atmosferskih pojava. Koristili su se

lingvističkim izvorima, a tragove pronalaze naročito u toponomastici, zatim ličnim imenima, imenima ritualnih povorki i biljke perun. Živančević je tragao za kultovima Volosa ili Velesa, božanstva stoke i pastira. Popović se bavio kultom Vida, božanstva svetlosti analizirajući Vidovdan.

Činjenica je da crkva htela da uništi pagansku religiju Slovena, ali pošto u tome nije uspela, onda je hristijanizovala, kroz hrišćanske likove- samog Boga, svece, đavola. Ovi autori analiziraju šta je to nehrišćansko u hrišćanskim likovima.

Ima indicija da je postojao panteon, ali ima i sumnji. Obično se ide na analogiju sa ostalim narodima: Grcima, Rimljanima, Germanima itd. Dakle, verovatno je postojao neki panteon, ali ne znamo kakav, ni da li je ličio na panteone drugih naroda.

Četvrta etapa u razvoju narodne religije je spajanje hrišćanskog i prehrišćanskog, a ona je takva i danas. Postoje mnogi hrišćanski likovi sa nehrišćanskim osobinama- npr. sveti Sava u nekim pričama. Odvijaju se dva procesa: nacionalizacija- pravoslavlje dobija nacionalni predznak; i profanizacija- ne odnose se prema bogu kao ubeđeni vernici, već kao kvazi-naučnici, tj. moraju to da potvrde u kolektivnom ili individualnom iskustvu.

15. STAROBALKANSKI ELEMENTI

Istok Balkana bio je naseljen Tračanima, a zapad Ilirima. Naseljavanje Slovena završeno je krajem 7. veka. Oni su tako došli u neposredan dodir sa starosedeoćima- i fizički i kulturno. Pod uticajem Vizantije, starosedeoći su bili hristijanizovani, ali samo na površini, dok je unutrašnjost i dalje bila paganska. Mnogi elementi religije ove dve grupe su slični, Gavaci kaže da su se zato oni uzajamno pojačavali. Sličnosti između dve kulture doprinosi procesima difuzije (prenošenja) i infuzije (primanja).

Pretpostavlja se da smo primili mnoge elemente starobalkanskih naroda. Na primer, u konstrukciji grobova i načinu sahranjivanja, i verovatno u načinu ponašanja prilikom sahrane. Za razbijanje sudova na grobu, na primer, postoje razna objašnjenja (da je to analogna magija: kada se sud sastavi, pokojnik će se vratiti). Dalje, za kult zmije se smatra da je postojao kod starobalkanskih naroda, i da su oni uticali da se taj kult razvije i kod nas. Po arheološkim rezultatima, ovaj kult je još od neolita razvijen kod ilirskih plemena na Balkanu (Bosna, Hercegovina, Makedonija, Crna Gora, Albanija- to su tzv. južna ilirska plemena). Kod tog stanovništva zmija je imala višestruku religijsku ulogu- bila je simbol plodnosti, čak i htonsko božanstvo. Postoje dva pristupa: zmija se posmatra kao totemska životinja, ili kao htonsko božanstvo i mitski predak Ilirius. Ne poznamo dovoljno ilirski jezik, ali ta reč verovatno i znači "zmija".

Tragovi sa tračkog prostora:

1. tragovi nekih božanstava- Milenko Filipović u "Tračkom konjaniku" piše o tome. Ne zna mu pravo ime, ime "trački konjanik" su dali naučnici, jer je na votivnim pločama (pločama zahvalnicama) predstavljen u liku konjanika. Ploče su pronađene na prostoru koji su naseljavali Tračani i Dačani: Banat, istočna Srbija, istočna Makedonija, zapadna Rumunija, zapadna Bugarska. Konjanik ima ogrtač, štit i koplje, oko njega su pas, lav i zmija, i dva orijentalna simbola- drvo života i rog obilja, simboli koji ukazuju da je to božanstvo plodnosti. Filipović dovodi jedan savremeni običaj, na Todorovu subotu, u vezu sa kultom tračkog konjanika, ali ta hipoteza se ne može prihvatiti sa sigurnošću. Veruje se da se noć pred Todorovu subotu pojavljuju nevidljivi jahači, ili konji bez jahača, koje predvodi konjanik- sv. Todor, koji ima ogrtač. Te noći je zabranjeno, naročito devojkama, da izlaze iz kuće, da im na čelu ne

bi ostao beleg od kopita, ako ih konj udari. Taj običaj postoji u istim krajevima gde je postojao i kult tračkog konjanika, pa Filipović tako izvodi vezu, iako su između dva običaja prošle hiljade godina.

2. na jugoistoku Srbije, na Petrovoj gori, pronađen je stari žrtvenik. U novije vreme tu su, na Đurđrvdan, žrtvovane cvećem okićene ovce, i onda su njihovom krvlju mazana deca po obrazima, da bi bila zdrava. Prema legendi, nekada su tu ovcu žrtvovali božanstvu koje je zamišljano kao jelen sa zlatnim rogovima, ali jedne godine su zaboravili da to učine, i božanstvo je naredilo da žrtvuju njega samog. Kao uspomena na taj događaj sada se svake godine žrtvuje ovca. Prema Srejoviću, to božanstvo se zvalo Cernonus, i bilo je poštovano ne samo na Balkanu, nego i u Maloj Aziji. Srejović kaže da je ono ili zamišljano u obliku jelena, ili je jelen bio njegova sveta životinja.

Nađeni su i tragovi ilirskih božanstava:

1. U Crnoj gori- verovatno se odnosi na božanstvo koje se zvalo Bindus, božanstvo reka i izvora, čija je sveta životinja jarac. Tatomir Vukanović nalazi trag ovog božanstva u legendi o postanku Rijeke Crnojevića: lovci su jurili jarca da ga ubiju, on je pobjegao u pećinu, i kada su ga stigli i ubili, iz pećine je potekla reka. Vukanović kaže da je to daleka reminiscencija na trag tog božanstva.
2. Špiro Kulišić smatra da je u ilirskim poštovano i božanstvo Silvanus, božanstvo šume, stoke i pastira. U Crnoj Gori i Hercegovini, kada na Božić, tj. na početku nove godine, u kuću dolazi položajnik, to mora da bude upravo čobanin. Po Kulišiću, Silvanus je početkom svake godine dolazio u domaćinstvo da njegovim članovima obezbedi dobrobit tokom cele godine, a to isto radi i položajnik.

Postoje i druge, manje detaljnije analize. Na primer, Čajkanović smatra da se tragovi božanstava ne nalaze samo u verovanjima i običajima, nego i u epskoj poeziji. Ciklusi pesama o Milošu Obiliću i vojvodi Momčilu kriju u sebi elemente mitskih junaka kod starobalkanskih naroda. Lingvista Milan Budimir bavio se jednom pećinom u blizini Podgorice koja se zove Dajbaba. Budimir kaže da je u velikom delu Evrope, a naročito na Bliskom istoku, bio je rasprostranjeno božanstvo majke zemlje, ili velike majke, a na Balkanu ona se zvala ??Tibela??

Osim pogrebnih rituala, tragovi postoje i povorkama ritualnih maski (novogodišnjim i božićnim), zatim u običaju oblačenja neveste u crvenu kabanicu (u starobalkanskoj religiji, crvena je zaštitna boja u kritičnim trenucima). To je religija stočarskih naroda. Dakle, postoje indicije, ali e postoje dokazi o starobalkanskim elementima u našoj narodnoj religiji.

Osim tračkih i ilirskih, postoje i tragovi "viših" kultura- rimske i grčke. Na Balkanu je postojala rimska provincija Ilirik. Kada su se Sloveni doselili, tu više nije bilo Rimljana, ali su elementi došli preko romanizovanog starobalkanskog stanovništva. Na jugu je bila Vizantija, u kojoj su apsorbovani elementi grčke kulture. Ovi elementi su izuzetno retki, i teško ih je identifikovati. Na primer, rusalje u severoistočnoj Srbiji- u Rimu su postojale rozalije; dakle, prebačen je naziv, ali ne i sam običaj. U severnoj Makedoniji povorka ljudi koji idu od kuće do kuće i nose mačeve (prave ili drvene), i ukrste ih nad bolesnikom da bi ozdravio, zove se rosalije. U severoistočnoj Srbiji rusalje na Duhove padaju u trans (neke stvarno, a neke ne) i komuniciraju sa mrtvima. Postoje i mitska bića rusalje: to su duše utopljenih devojaka, koje jednom godišnje izlaze iz vodenog carstva i hodaju po okolini, a veruje se da će onaj ko ih sretne poludeti. Dakle, isti termin se upotrebljava za tri različite stvari, pa znači da je više primljena rimska terminologija, nego sam običaj. Kod nas su koledari obredna povorka na Božić, neka vrsta kolektivnog položajnika, a u Rimu je postojao praznik Kalende, to su dani do Božića. Više u zapadnim krajevima, na primer, na jadranskim ostrvima, postoji običaj biranja kralja. U Rimu bi izabrali jednog roba, i dali mu sve počasti

koje pripadaju Cezaru, a na kraju tog dana bi ga ubijali. Na ostrvima, jedan meštanan na jedan dan ima neka, prividna, šaljiva obeležja vladavine, ali ga na kraju dana ne ubijaju. Rimski imperatori zamišljani su kao polubožanstva. Trajan i Dioklecijan koji su vladali i našim krajevima, vezani su za kult bića sličnih đavolu: oni su ispod mostova, pored vode vezani lancima, a kada hoće da se oslobode kovač udara u nakovanj i lanci se obnove.

Grčki tragovi uglavnom se odnose na terminologiju, npr. sudaje, suđenice se u nekim krajevima nazivaju oresnice. Postojao je vizantijski general German, koji je ratovao sa Slovenima, a u našoj narodnoj religiji postoji biće atmosferskih pojava koje se zove german, kao i lutka koja se koristi u njegovom ritualu.

16. ORIJENTALNI ELEMENTI

Naši preci doselili su se sa istoka na Balkan. U staroj domovini bili su pod dve vrste uticaja: iranskim i iz centralne Azije (uticaj turanskih naroda). Smatra se da ovoj drugoj grupi pripadaju šamanizam, tragovi egzorcizma i kultovi nekih životinja, npr. medveda. Iranski su ustvari indoevropski uticaji (iz Irana, Indije) i to najviše u terminologiji. Najvažniji termin je bog- *bhaga*, što na indijskom znači bogatstvo. Od običaja to su nošenje bele boje u žalosti (kod starih Slovena, a u nekim krajevima i u 20. veku).

Sloveni su najsnažnije orijentalne uticaje doživeli na Balkanu, npr. uticaj mitraizma (kult iranskog boga Mitre), ali on je došao preko Rimskog carstva. Iako su Rimljani otišli sa Balkana između dve ere, a Sloveni se doseljavali do 7. veka, starobalkansko stanovništvo je bilo romanizovano, pa su uticaji išli preko njih.

Sve najveće religije- hrišćanstvo, islam, budizam, nastale su na Orijentu. Južno od slovenskih teritorija nalazila se hrišćanska Vizantija, koja je nametala veru preko svojih misionara. Najveći talas hristijanizacije bio je u 9. veku. Kod drugih naroda (Slovenci, Hrvati) hrišćanstvo je prodiralo sa zapada, preko Franačke države. Međutim ono je teško prodiralo, prihvatili su ga uglavnom elitni slojevi društva, dok je narod prihvatao crkvu kao novog feudalca. Postojali su i ideacijski razlozi- stara vera je bila duboko ukorenjena, pa hristijanizacija ni danas nije do kraja završena. Postoje dva procesa:

1. hristijanizacija paganskog
2. dehistijanizacija hrišćanskog

Prvi proces bio je u rukama Srpske pravoslavne crkve. Ona je pokušavala da prenese hrišćansku ideologiju narodu, na način na koji bi on to prihvatio. Zato se adaptirala uslovima- npr. prihvatila je litiju, što je prehrišćanski običaj za prizivanje kiše. S druge strane, mase nisu dovoljno razumele hrišćanstvo. Narod je novu ideologiju prihvatao na svoj način, i to čini i danas. Na primer, sveti Sava uopšte ne liči na hrišćanskog sveca. Često je nepravedan, surov, preteruje- na primer, kazni celo selo, za to što nije dobro primljen u jednoj kući i sl. S jedne strane njega tretiraju kao što ti čini i crkva: da je mnogo učinio za srpski narod, naučio ga mnogim veštinama itd. A sa druge strane, postoje i takva predanja u kojima sv. Sava sretno dve devojke, jednu vaspitanu i drugu lenju i bezobraznu, a on kazni prvu, a nagradi drugu, i one objašnjava se zašto. To je odlika paganskog božanstva

Od 19. veka odvija se i proces nacionalizacije: više od pola ljudi veruje da su svi sveci Srbi, jer je crkva posrbila njegova imena. Drugi proces je profanizacija: ljudi, kao pseudo-naučnici traže dokaze da bi verovali (npr. u kolektivnom ili ličnom iskustvu). U vreme "novih" ratova hrišćanski bog liči na nacionalnog, ili je jedan, ali je Srbima najviše naklonjen. Dakle, narod ima svoje viđenje sveta i u skladu da njim shvata i hrišćanstvo.

Hrišćanstvo je uticalo i na srodstvo. Ranije se računalo da se brak ne sme sklopiti do 3. ili 7. kolena (kako u kom kraju), a po hrišćanstvu do 4. Uticalo je i na ekonomiju: vino i ulje imaju značajnu ulogu u crkvi, pa su se razvili vinogradarstvo i maslinarstvo, i to prvo na crkvenim imanjima, a zatim su se proširili. Uticalo je na pismenost, a u vezi sa tim i na umetnost, kao i na neke umetničke zanate. Na primer na obradu kože zbog povezivanja knjiga, obradu plemenitih metala za crkvene rituale itd. Uticaj je primetan i u likovnoj umetnosti (slikarstvo u manastirima) i muzici- mnogi crkveni motivi su prešli u narodnu umetnost. Dakle, hristijanizacija nije samo verski, već opšti kulturni proces. Ona se može podeliti na 3 faze:

1. srednjevekovna srpska država- ekspanzija hrišćanstva
2. period turske okupacije- crkva je u defanzivi, nije uticala na svest naroda u meri u kojoj je trebalo, pa je paganstvo ponovo oživelo
3. stvaranje moderne srpske države (prva polovina 19. veka)- tada se narod raslojava. Do tada su svi živeli na selu, a onda se stvaraju varoši- urbana naselja u kojima su razvijeni trgovina i zanati (za razliku od grada koji ima industriju- od 70-ih godina 19.veka). Tada se stvara kultura u kojoj se rađa moderna srpska nacija, i pravoslavlje postaje obeležje nacionalnosti. Iz tog perioda potiču svetosavska himna, sv.Sava kao školska slava. U gradovima, vera postaje obeležje nacionalnog identiteta.

U 14. veku sa prodorom Turaka, dolazi i islam. Mali broj muslimana su potomci Turaka, a većina islamizirani Srbi i Hrvati. Ima ih u Bosni, Hercegovini, Makedoniji, Bugarskoj. Teorijski, islam se ne sme nametnuti silom, pa ona nije direktno ni primenjivana, već su davane privilegije. Isto kao i sa hrišćanstvom, ne prima se samo religija, već i način života, pogled na svet itd. Glavna razlika: u hrišćanstvu važi princip "ko tebe kamenom ti njega hlebom", a u islamu "oko za oko, zub za zub". Postoje mnoge razlike, na primer u položaju žena, koji je u islamu mnogo gori, i kuće su podeljene na dva dela, za muškarce i za žene. Mada, po Kuranu žene imaju neka prava: u slučaju razvoda braka ona nosi sa sobom svoj miraz. Islamskih motiva ima mnogo i u narodnoj književnosti i jeziku.

U turskoj vojsci nisu bili samo Turci, već razni orijentalni narodi, pa islamski uticaji podrazumevaju i te orijentalne, koji su došli sa islamom.

Ostali islamski uticaji:

1. sistem žrtvovanja- često se i za žrtvu koristi turska reč kurban
2. verovanje u zle oči i hamajlije- često nisu išli kod sveštenika, nego kod hodže, jer su smatrali da je on moćniji vrač
3. verovanje u sudbinu- k(i)smet, tj. predodređenost svega što nam se dešava (ali, postoji i magija kojom se utiče na sudbinu, a ona je kao predodređena?)

U poslednjih pola veka sa zapada prodiru različite "meditacije" itd, a tamo su stigle sa Orijenta. One su bliže budizmu, nego hrišćanstvu i islamu.

1. VUK

Među životinjama koje figuriraju u narodnoj religiji Srba najznačajnije mesto pripada vuku. To je razumljivo, jer je ova životinja bila rasprostranjena u našim krajevima, i predstavljala stalnu opasnost i za stoku i za čoveka. U očima srpskih seljaka vuk je uglavnom bio opasno, demonsko biće. Posedovao je neku natprirodnu moć koja je izazivala strah. Izbegavao se svaki postupak koji je mogao da dovede do susreta sa njim. Čak se nije smelo pominjati ni njegovo ime, jer bi izgovoriti ga bilo isto što i prizvati tog demona. Zato su umesto reči "vuk" korišćeni različiti nadimci: napomenik, kamenik, pogan, onaj iz gore itd.

Susret sa vukom se nije uvek mogao izbeći, a to bi bila veoma delikatna situacija, jer seljaku nije bilo dozvoljeno da ubije vuka, već samo da se brani. Nekada je ta zabrana bila strogo poštovana. Prema V. Čajkanoviću, u jednom našem kraju vukovi su se namnožili u tako velikom broju da su i vlasti bile prinuđene da intervenišu. Meštanima je podeljen otrov da bi potamanili životinje, ali oni su svi do jednog odbili da ga upotrebe. Izgleda da se pomenuta zabrana zasnivala na verovanju u moguću osvetu ubijenog vuka, odnosno osvetu njegove razlučene duše. U novije vreme to verovanje se izgubilo, ali su njegovi tragovi ostali u pojedinim predanjima (npr. o svetom Mrati koji okuplja vukove i određuje im koga će napasti). Međutim, u izuzetnim okolnostima, kada bi čopori gladnih vukova počeli da haraju po selima, i ugrožavaju opstanak seljaka, oni bi bili prinuđeni da ih ubijaju, iako je strah od ubijenog vuka i dalje bio prisutan. O tome svedoče mnogobrojne radnje kojima se sprečavala njegova osveta. U raznim krajevima su ti rituali bili različiti, ali dva postupka su bila svuda obavezna. Prvo, lovac bi bacio pušku na vuka, pokušavajući tako da ga prevvari, stavljajući mu do znanja da ubica nije on, već njegovo oružje. Drugi obavezan čin bilo je umilostivljavanje ubijenog vuka. Lovci su donosili vučiju kožu u selo, nosili je od kuće do kuće, a ukućani su joj prinosili darove: žene uglavnom vunu, predivo, peškire, a muškarci novac.

Natprirodna moć vuka istovremeno je odbijala i privlačila žitelje srpskih sela. Oni su nastojali da se uklone od njenog delovanja, ali i da je stave pod kontrolu i iskoriste. Na primer, ime Vuk se davalo u porodicama u kojima su deca umirala, jer je to ime, kako se verovalo, imalo istu moć kao i sama životinja. Posedovati to ime značilo je imati i sva svojstva vuka- njegovu otpornost prema bolestima i zlim uticajima svake vrste.

Moć vuka prenosila se na sve što je povezano s njim, naročito na delove tela: oči, srce, dlaku, zube. Poznat je običaj da se deca za vreme epidemija provlače kroz vučiji zev (kožu obrezanu oko vučije čeljusti), da bi pod pokroviteljstvom vuka bila zaštićena.

Natprirodna svojstva pripisivala su se čak i likovnoj predstavi vuka, odnosno predmetima na kojima se nalazi njegov lik. To je, na primer "mač vukovac" tj. mač na čijem je sečivu izgravirana figura te životinje. U nekim krajevima Srbije i Crne Gore mislilo se da takav mač zadaje smrtne rane neprijatelju i štiti svog vlasnika i od ljudi i od demona. Uz pomoć mača su npr. i otkrivani počinioci krađa.

Kult vuka ponekad je imao i apstraktniju formu. Predmet poštovanja nisu bili samo realni, već i zamišljeni vukovi, spiritualni dvojnici stvarne životinje. Dolazak tih vukova očekivao se u posebnim prilikama, kao što su porodične svetkovine. Često su ih predstavljali učesnici pojedinih rituala. Npr, u nekim krajevima Bosne, grupa mladića bi simbolično napadali mladoženjinu kuću, a razilazili bi se kada im neko iz kuće dobaci zavežljaj sa hranom. Vukove su predstavljali i "vučari", koji su se obično oko Božića okupljali po mnogim srpskim selima. Nosili su kožu vuka, ispunjenu slamom, ili se ogrtali njome, i išli od kuće do kuće, pevajući pesme i skupljajući darove. Zamišljene posete ponavljale su se tokom čitave zimske, i dela prolećne sezone. Zavisno od kraja, to bi bili pojedini hrišćanski praznici

(Mitrovdan, Mratindan, Arandelovdan itd.) ili za vreme višednevnih intervala vezanih za praznike (Mratinci, đurđravska nedelja itd.).

Grupe vukova i vučara predstavljale su vučija bića, inače bestesna, nevidljiva. Njihovo prisustvo se najčešće samo pretpostavljalo. Od odnosa seljaka prema zamišljenim vukovima zavisio je odnos stvarnih vukova prema njim tokom čitave godine. Stoga se izbegavalo sve što bi moglo da ih izazove i učini neprijateljski raspoloženim. Pod zabranom su, na primer, bili poslovi oko stoke, kao i postupci koji su asocirali na napadačku aktivnost tih životinja.

Vučiji posetioci nisu uvek zamišljeni u množini. Ponekad se pojavljivao jedan vuk, koji je figurirao kao mitski predstavnik čitave vrste. U njegovom liku, objedinjene su predstave o svim vukovima, stvarnim i zamišljenim. Može se reći da je to bilo vučije božanstvo, pa se i dočekivalo na odgovarajući način: upućivane su mu molbe i prinošene žrtve. To se obično činilo o božićnim praznicima. Žrtve (kolač, razna jela) iznošene su uz poseban ritual, u posebno vreme (po zalasku sunca), na posebnim mestima (na pragu, raskršću).

U ranija vremena vuku su verovatno pridavali i dublja, simbolička značenja. Pretpostavlja se da vuk nije poštovan samo kao vuk, već i kao otelovljenje nekih drugih onostranih bića, o čijoj su prirodi iznošena različita mišljenja. Najbolje argumentovano je Čajkanovićevo, da je ta životinja nekada figurirala kao inkarnacija pokojničkih i predačkih duhova.

2. ZMIJA

U mnogim religijama, nekadašnjim i sadašnjim, zmija je imala i ima izuzetno značajnu ulogu. Ni narodna religija Srba u tom pogledu nije izuzetak. Verovanja u vezi sa ovom životinjom prožeta su nekom vrstom nelagodnosti, kao i odnos ljudi prema njima uopšte. To se vidi iz predanja o njihovom postanku, a ono se uvek vezuje za neko zlo, nesreću ili greh. Na primer, zmiyu je stvorio sam đavo, ili se u nju pretvorila žena koju je prokleo brat itd. Zmija se zamišljala kao demonsko biće, kao biće koje raspolaže opasnom, natprirodnom moći, koja je najčešće zračila iz njenih zlih očiju. Zato su je izbegavale osobe podložne uricanju- npr. trudnice, jer bi ako bi pogledale zmiyu rodile mrtvo dete, ili dete koje je nalik na ovu životinju: hladno, pegavo, ljuto.

Međutim, ta moć nije uvek bila izvor nevolja, već je da li će ona biti pogubna ili blagotvorna zavisilo od sticaja okolnosti. Ako bi čovek, na primer poštdeo život zmiji, ili joj učinio neku drugu uslugu, ona bi morala da mu se oduži ispunjavanjem želja. Zato je razumljivo nastojanje seljaka da se domognu moći ove životinje i iskoriste je. To su činili na sličan način kao sa vukom- delovi zmijskog tela: zubi, glava, krv, košuljica, služili su kao zaštita i kao lek. Slična svojstva pripisivana su i njenom liku koji se, često u stilizovanoj formi, nalazio na najrazličitijim predmetima: poljoprivrednom oruđu, oružju, tkaninama, nadgrobnim spomenicima, obrednim kolačima.

I zmija je imala svoje "praznike". To su uglavnom praznici vezani za prolećnu sezonu, kada se te životinje bude iz zimskog sna i izlaze na površinu zemlje. To su: Lazareva subota, Cveti, Blagovesti, Mladenci, Todorova subota itd. Verovalo se da tih dana zmije, stvarne ili zamišljene (mitske) ulaze u sela. Ponekad su i vizuelno predstavljane, a prema S. Zečeviću tu ulogu su imale učesnice obredne povorke "lazarica". Seljaci nisu bili gostoljubivi prema ovim "posetiocima" i nastojali su da ih odstrane iz svoje blizine. U tu svrhu su palili vatre,

izgovarali magične reči, lupali u metalno posuđe. Verovalo se da će zmije, oterane za vreme praznika, ostati na odstojanju i tokom čitave godine.

Izrazito antagonistički stav seljaka prema zmijama predstavljao je samo poseban vid njihovog odnosa prema bićima koja dolaze spolja, iz carstva prirode, bićima koja su im izgledala strana, nepredvidiva, pa prema tome i opasna. Poznato je, međutim, da zmije nisu samo povremeni uljezi u područje koje pripada čoveku. Pojedini primerci te vrste su i njegovi sustanari: oni su nastanjeni u žitnim poljima, vinogradima, privrednim zgradama, pa i u samim kućama. Te domaće zmije tretirane su, u izvesnom smislu, kao članovi domaćinstva. Između njih i ljudi uspostavljala se neka vrsta prećutnog ugovora o nenapadanju. I više od toga: ljudi su zmijama ukazivali posebnu pažnju, a ove su, po opštem uverenju, štatile njih i njihovu imovinu (npr. branile polje od nevremena ili čuvale zakopano blago).

Najveće poštovanje uživali su oni pripadnici zmijskog roda koji su živeli u samim ljudskim staništima. Verovanja u natprirodne moći kućne zmije zabeležena su kod mnogih naroda (Rimljana, Ilira, Albanaca, u Indiji i Ukrajini) pa su zato i verovanja našeg naroda u ovu zmiju bez sumnje ostatak zajedničke baštine. Ovim pitanjem su se u našoj etnologiji bavili i Trojanović, Čajkanović, Đorđević i Filipović. Ove zmije su obično su nazivane kućnim zmijama, kućaricama, čuvarkućama, ali za nas je posebno značajan jedan nešto ređi naziv. U nekim krajevima su, naime, bile poznate kao "sjenovite" zmije. Etimologija tog naziva (na staroslovenskom "sjen" znači duša) pokazuje da je reč o zmijama u kojima je otelovljena ili bar nastanjena duša nekog ljudskog bića. Ako se pri tome ima na umu verovanje da takva zmija živi u temelju kuće, pod ognjištem ili pod pragom, dakle na mestima na kojima su, po starijoj tradiciji, obitavali preci, onda se s razlogom može pretpostaviti da je ona zamišljena kao inkarnacija nekog pretka, najverovatnije prvog pretka, rodonačelnika dotične porodice. Ako se kućna zmija zaista smatrala personifikacijom diviniziranog pretka, onda bi ona trebalo da ima i njegovu zamišljenu funkciju, tj. da nastavi da se brine o dobrobiti svojih potomaka. Prva potvrda da je to tako, nalazi se u samom nazivu kućne zmije, koja se u mnogim krajevima naziva čuvarkuća ili izvedenicama iz tog naziva. Drugi dokaz je to što postoji verovanje da zmija donosi sreću kući u kojoj se nastanila i štiti je od svakog zla.

Seljaci su verovali da prisustvo te zmije predstavlja neku vrstu jemstva da će kuća i ukućani biti pošteđeni svake nevolje. Domaćinstvo koje nije imalo kućnu zmiju, ili ga je ona napustila, ničemu se dobrom nije moglo nadati. Zato je ta životinja bila tabuisana. Ne samo da je nisu ubijali, već je nisu smeli udariti ni uvrediti. Izbegavao se svaki čin koji bi je primorao ili naveo da se odseli. Posledice takvog razvoja događaja različito su se zamišljale. Ponekad bi se desila samo neka manja šteta, a ponekad bi umro domaćin, dete ili neko drugi od ukućana. U krajnjem slučaju nastao bi opšti pomor i raspalo bi se čitavo domaćinstvo. Zečević to objašnjava time što je zmija zamišljena ne samo kao ekvivalent pretka-rodonačelnika, već i domaćina, koji je starešina doma i nosilac domaćeg kulta. Daljim razvojem predstava o kućnoj zmiji, došlo se do verovanja da zmija može biti dvojnuk bilo koga od ukućana. Da bi zadržali zmiju u kući seljaci bi joj se obraćali biranim rečima, ponekad i u stihovima, a ostavljali su joj i hranu na mestima na kojima se obično pojavljivala.

Pored kućnih, bile su poznate i seoske zmije. One su bile tretirane kao zaštitnice svih imanja neke seoske zajednice. Ove predstave postoje, na primer, u srpskim selima u dolini Ibra i okolini starog Rasa. Njihovi žitelji su mislili da u polju živi velika zmija "poljača" koja štiti seoski atar od ala, tj. nevremena koje one donose. Poljača je pripadala čitavom selu i svi su bili dužni da vode brigu o njoj. Postoji i druga vrsta seoskih zmija: one su nastanjene po ruševinama crkava i tvrđava, napuštenim kućama, starim grobljima. One su često imale glavnu ulogu u legendama vezivanim za ova mesta. Na primer, ćerka poslednjeg bosanskog kralja je još u davna vremena pretvorena u zmiju, i živi u ruševinama Grmeč-града. Ako bi je neko poljubio na Đurđevdan ujutru, ona bi ponovo dobila ljudsko obličje, i udala se za njega.

3. MEDVED

U vreme sistematskog prikupljanja empirijske građe o narodnoj religiji, predstave o medvedu nisu bile toliko rasprostranjene ni izdiferencirane, kao o vuku ili zmiji. Jedan od razloga za to je što su mnogi krajevima medvedi već bili istrebljeni. Ali, i takav materijal kojim danas raspolažemo jasno pokazuje da je kult te životinje igrao značajnu ulogu u životu srpskih seljaka. Neke njegove karakteristike se još uvek mogu prepoznati.

U izgledu i ponašanju medveda postoji nešto što podseća na čoveka, pa je na osnovu tog antropomorfizma i izgrađen njegov mitski lik. Medved je, dakle, uglavnom fugurirao kao mitski dvojnik čoveka. Na primer, zamišljao se ka o biće ljudskog porekla. Često se sreće verovanje da je medved nekada bio čovek koji je odstupio od normi ponašanja utvrđenih tradicijom. U Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini veruje se da medved potiče od osobe koja je mesila testo nogama ili od pekara koji se usudio da pred Boga izađe sa rukam prljavim od testa i brašna.

Poistovećivanje medveda i čoveka ispoljava se i u predstavama o polnim odnosima među njima. Iz takvih odnosa se, prema verovanju, rađalo muško dete koje je imalo lik čoveka i natprirodnu snagu medveda. Ovim motivom inspirisano je i poznato predanje o Međedoviću. Ono ima više varijanti. Ali je siže svuda isti: medved je oteo ženu koja je išla šumom i odveo je u svoju pećinu. Iz tog "braka" rodilo se muško dete, Međedović. Žea je ubrzo pobegla, a medved je sam odgajao dete. Kada je on porastao i ojačao, otišao je u svet. Obdaren natprirodnom snagom on je, poput mitskih bića, činio čuda boreći se sa bićima koja pripadaju svetu mašte.

O nekadašnjem poštovanju medveda svedoči i praznik koji mu je bio posvećen. To je sveti Andreja (30.11./13.12), koji se u narodu naziva i Mečkin dan. On se uglavnom praznuje u istočnoj Srbiji. Dosledno poštovanje nekih pravila za vreme praznika pokazuje da su medvedi zamišljeni kao opasna i osvetoljubiva bića. Posebno su se izbegavali poslovi u vezi sa kožom (popravka ili izrada opanaka), jer bi medved zadavio onog ko prekrši zabrane. Praznik se proslavljao i kada medveda više nije bilo, tj. on je postao imaginarno biće, mitski predstavnik vrste koja je prestala da postoji. Tom lokalnom božanstvu ukazivalo se dužno poštovanje: obraćali su mu se na poseban način (eufemizmom "teta") i prinosili odgovarajuću žrtvu, koja je vremenom izgubila prvobitni značaj i pretvorila se u neku vrstu zabave. Domaćica je obično iznosila dva-tri klipa kukuruza na kriv kuće, i govorila deci da ove ponude nosi teti, tj. mečki. Napolju bi krišom okrunila nekoliko zrna, a sutradan ujutru pokazivala klipove deci, i govorila im da je mečka dolazila preko noći i jela kukuruz. Okrunjeni klip bi zatim stavili u čašu sa vinom, iz koje su svi ukućani morali da otpiju. Verovalo se da će na taj način biti zaštićeni od bolesti.

8. DRVO

Prekrivenost Evrope šumom u davna vremena, učinila je da biljni svet, a posebno drveće, dobije značajno mesto u religijama svih evropskih naroda. To se odnosi i na narodnu religiju Srba. Drveće je bilo predmet različitih verovanja i predanja; oko njega i u vezi sa njim praktikovani su mnogi običaji, ali ti su zapravo sve varijacije animističkog viđenja drveta.

Posmatrano iz takve perspektive, drvo figurira kao objekat koji ima dušu ili kao objekat u kome je neka duša nastanjena. O tome govori i naziv "sjenovito drvo" koje je zabeleženo u nekim našim krajevima (sjen-*staroslovenski*, duša). Po narodnom verovanju, to drveće je bilo prožeto nekom opasnom silom, pa je i odnošenje prema njemu bilo regulisano odgovarajućim propisima. Vuk Karadžić navodi verovanje iz Grblja da će onaj ko poseče sjenovito drvo odmah umreti ili se razboleti, osim ako na panju posečenog drveta istom sekirom žrtvuje kokošku. U pitanju je žrtva zamena: duši drveta (ili duši u drvetu) daje se kokoška kao supstitucija za čoveka koji je uništio njeno prebivalište. Tabuisano je bilo i drveće zasađeno na grobljima, a verovalo se da tu stanuju duše umrlih koji su tu sahranjeni. Poseći takvo drvo značilo je narušiti mir pokojnika i izazvati njegovu osvetu.

Dakle, "sjenovitim" je smatrano ono drveće koje se izdvajalo svojim izgledom, veličinom ili položajem. Međutim, ono nije bilo samo prebivalište neke duše, već i mesto oko koga se okupljaju natprirodna bića, i to uglavnom vile. Ovo drveće je nazivano samovilskim ili vilinskim. Ono je bilo okruženo mnogim zabranama. Postoje razne priče o onima koji su te zabrane prekršili: uglavnom su oni koji bi mu sekli grane ubrzo umirali.

Sama blizina sjenovitog ili vilinskog drveta ispunjavala bi seljake strahom. Mnogi su izbegavali da žive u njegovoj senci, tj. da tu ne zidaju kuće ili druge građevine. Čak se i privremeni boravak smatrao opasnim, pa su se preduzimale određene zaštitne mere. Trojanović je zabeležio da su meštani sela Rudare izbegavali da prolaze pored jednog drveta, naročito posle zalaska sunca. Ako bi ipak bili prinuđeni da prođu, zakačili bi končić sa svoje odeće na stablo, kao simboličnu žrtvu demonima okupljenim oko drveta. Treba naglasiti da ova bića nisu zamišljena kao zla, ili nenaklonjena ljudima, već jednostavno kao opasna. Ona su mogla i pomoći čoveku u nevolji, na primer, u nekim krajevima se smatralo da će bolesnika izlečiti vile, ako prenoći pod vilinskim drvetom.

Predmet poštovanja ili straha nije bilo samo drveće sa nekom specifičnom osobinom, već su postojala i uopštena verovanja o određenim vrstama: da je hrast sveto, orah baksuzno drvo, da je glog sredstvo za ubijanje vampira itd. Međutim, ova verovanja su slična kao i ona koja se odnose na sjenovito i vilinsko drveće.

Zanimljivo je da je postojalo shvatanje da drvo može biti opasno i kada je posečeno, jer je uvek postojala mogućnost da je to drvo bilo sjenovito ili vilinsko. U njemu i oko njega mogli su, kao i dok je raslo u šumi, boraviti duhovi i demoni. Zbog toga je drvljanik (prostor u kome se čuvaju posečena drva) trebalo izbegavati kada padne mrak.

Naravno, ni posečeno drveće nije izazivalo samo strah. Poznato je da se po narodnim verovanjima, u kritičnim situacijama, kao što je bolest, pokušava savladati strah od opasnih bića, i sklope neku vrstu ritualnog saveza sa njima. Jedan od tih kritičnih momenata je i početak godine, jer se verovalo da se tada određuje sudbina domaćinstva u narednoj godini. Zato se na Badnji dan seče, unosi u kuću i spaljuje badnjak. Špiro Kulišić smatra da se to sveto porodično drvo nekada zamišljalo kao otelovljenje duha drveća, ili šire, duha vegetacije. Njegovo prisustvo u kući treba da obezbedi prosperitet domaćinstva u narednoj godini. Sa ovim moćnim bićem postupalo se po posebnim pravilima pri sečenju, unošenju, polaganju na ognjište i spaljivanju, kao i postupanju sa njegovim pepelom i ugarcima.

U srpskim selima pojedino drveće postalo je predmet javnog, seoskog kulta. Gotovo svako selo imalo je svoje sveto drvo "zapis", tako nazvano po krstu urezanom (zapisanom) u njegovu koru. Njih je moglo biti i više, a tada bi se glavni zapis nalazio u središtu sela, a

ostali na imanjima. U Boki Kotorskoj zapisi su bili raspoređeni po granicama atara da se one ne bi pomerale. Zapis je najčešće hrast, ali to nije obavezno. To drvo je bilo tabuisano u najvećoj mogućoj meri: ne samo što se nije moglo poseći, već je bilo zabranjeno odlomiti mu granu, otkinuti list, ubrati plod. Kada bi istrulilo i palo, niko ga ne bi upotrebljavao za ogrev, a vlasnik ga nije smeo prodati. Zapis je bio zaštitnik sela, pre svega od elementarnih nepogoda. Ako bi neko prekršio navedene zabrane, bio bi lišen njegove zaštite, pa je bio podložan udaru groma, imanje bi mu propalo od grada ili suše itd. Kult zapisa dominirao je na dan seoske slave- zavetine. Tog dana je drvo kićeno cvećem, a urezani krst je obnavljan i osvećivan. Zapis (posebno glavni) postao bi neka vrsta seoskog hrama: pod njim se vršio obred za prizivanje kiše, a potom se priređivao kolektivni ručak.

13. ZLE OČI I HAMAJLIJE

Borivoje Drobnjaković, Etnologija naroda Jugoslavije
Dušan Bandić, Narodna religija Srba u 100 pojmova

Misticizam- verovanje da pojedini ljudi mogu imati naročite sposobnosti i tako uticati na druge, u vezi je sa animizmom. Ovo verovanje se mahom ispoljava kao strah od uroka, čini i zlih očiju, protiv kojih se kao zaštitna sredstva upotrebljavaju hamajlije ili talismani.

Poznato je verovanje da ima lica sa zlim očima, koja kada pogledaju čoveka, životinju, biljku ili čak neki mrtav predmet, ili posao- njima se mora desiti neko zlo. Ovo verovanje bilo je rasprostranjeno još kod preistorijskih naroda, i kod svih istorijskih naroda u najdaljoj prošlosti. Pored ljudi, i za neke životinje se veruje da imaju sposobnost da ureknu, ali samo živa bića. Za neke osobe se veruje da su imune na zle oči: npr. ženska deca, stari ljudi, kao i sveštenici, kaluđeri, čak i neke životinje. Zle oči se različito nazivaju u raznim krajevima.

Verovanje u moć i dejstvo zlih očiju rano je učinilo da ljudi potraže načine kako da se od njih zaštite. Ti načini su: sklanjanje od tuđih pogleda; skretanje tih pogleda na druge osobe ili životinje koje se ne mogu ureći, ili na nešto što nema razloga da bude urečeno; skretanje pogleda na izvesne znake ili predmete na telu; zaštita nečistoćom; i zaštitne reči koje se izgovaraju da bi se neko lice zaštitilo loših uticaja urokljivih očiju. A za najjače i najefikasnije sredstvo kod svih, pa i kod našeg naroda smatraju se hamajlije- predmeti za koje se veruje da imaju moć da sami, i stalno mogu uništavati uticaje zlih očiju, zlih duhova, magijskih radnji i drugih zala koja prete ljudima, životinjama, biljkama, predmetima i raznim poslovima. Njih nose muškarci, žene i deca kao ogrlice, pojaseve ili prstenje, ili se hamajlije vešaju o ove predmete. Životinjama se one vešaju o rogove, vrat, rep, ili se stavljaju na čelo. Hamajlije se stavljaju i na kuće, zgrade, radionice itd. One se ucrtavaju i slikaju na raznim predmetima, oružju i spravama. Stavljaju se i na plodno drveće, na ograde na njivama i baštama, torovima i slično.

Hamajlije su česte i u Evropi, naročito u zemljama oko Sredozemnog mora, poglavito u Italiji, gde je verovanje u zle oči izrazito. Tihomir Đorđević kaže da ovo verovanje nije nestalo ni kod naprednijih društvenih slojeva u Evropi i Americi. Kod našeg naroda hamajlije su poznate i ranije su upotrebljavane mnogo više nego danas (1960.). Naročito su bile rasprostranjene u našim južnim krajevima u kojima je islam jače izražen. Kod nas su hamajlije poznate pod raznim nazivima: amajlija, ušav, ušivak, odbojak, strašnik itd. Nošene su kao zaštita od bolesti i kao lek, kao zaštita od zlih očiju i zlih bića, zatim kao zaštita od oružja, nerotkinje su ih nosile da bi rodile, deca da bi se održala u životu itd. Kod nas su hamajlije najviše nošene ušivene u odelu, pojasu i kapi, ili prišivene na njima. U nekim krajevima bi rogatoj stoci probušili rupu u rogu, u nju stavljali hamajliju, i zatim je zatvarali.

Naše narodne hamajlije vode poreklo još iz slovenskih paganskih vremena. U prošlosti reč hamajlija nije bila poznata, već su korišćeni narodni nazivi (ušav, uročnik). Prema svom sastavu hamajlije se mogu podeliti na mineralne, biljne i životinjske. Njihova snaga potiče najviše iz njihovih osobina, kao što su tvrdoća metala i drveća (drenovina), oštrina (vučiji zub), ljutina (beli luk, biber) itd.

Hrišćanstvo je hamajlije nasledilo iz paganskih vremena. Ono ih je u početku zabranjivalo, i na jednom saboru (oko 343.) donesena je i odredba kojom je sveštenicima zabranjeno da se bave gatanjem i vraćanjem, i da izrađuju hamajlije. Istom odredbom je propisano da će onaj ko ih nosi biti izgnan iz crkve. Hamajlije su i kasnije zabranjivane, čak i one koje su davali sveštenici kao svete stvari. Ali, crkva je u ovoj borbi morala da popusti, tako da je već u 5. veku došlo do oživljavanja hamajlija u hrišćanskom svetu. Slobodno su nošeni predmeti koji su bili u vezi sa hrišćanskom religijom, npr. krstovi i likovi svetaca, i predmeti od kože, kamena ili drveta na kojima su bili razni zapisi.

Prema Tihomiru Đorđeviću, razlika između narodnih i verskih hamajlija je u tome što snaga narodnih hamajlija potiče iz njih samih, a verskih iz njihove veze sa hrišćanstvom. Među hrišćanskim hamajlijama na prvom mestu je krst, koji je i pre hrišćanstva imao magijsko-religiozni karakter i kao takav smatran za zaštitu, ali tek sa hrišćanstvom, a u vezi sa Hristovim raspećem, postao je najrasprostranjenija hamajlijai zaštita u hrišćanskom svetu. Kao hamajlije se nose i razni drugi predmeti doneti iz "svetih mesta", kao i ikone koje se obično nose oko vrata.

Posebnu vrsti hrišćanskih hamajlija čine zapisi koji su do nas stigli sa hrišćanstvom. Veruje se da se njihova moć sastoji u rečima, molitvama i bajanjima. Hrišćanske zapise pisala su sveštena lica, obično na komadiću papira, i to kod pravoslavnih na crkvenoslovenskom, a kod katolika na latinskom jeziku. I dok su ih pravoslavni pisali rukom, kod katolika su poznati i štampani zapisi. Sadržaj im je obično neki tekst iz Svetog pisma, molitve i bjanja protiv uroka, bolesti itd. Nošeni su kao što se nose i hamajlije ušiveni, ili u posebnim kutijama. Zapisi su pravljani i na kori od hleba koja se pojede ili se popije sa vodom.

Sa dolaskom Turaka donesene su islamske hamajlije, ranije poznate i muslimanima i hrišćanima. I muslimani su nosili zapise; neke od njih su hodže bacale da ih raznese vetar, ili su ih bacali u vatru da izgore, ili u vodu da ih ona odnese. Veruje se da štite od zlih očiju i sihira (čini); zatim od opasnosti u ratu i na vodi, od vatre itd. I kod islamskih hamajlija mogu se razlikovati narodne i verske. U narodne se ubrajaju mineralne protiv zlih očiju, zatim minijaturne sablje, puške, sekire i druge stvari načinjene od srebra ili nekog drugog metala. Od biljnih narodnih hamajlija kod muslimana su poznati beli luk, mazija (vrsta šišarke), a od životinjskih zub vuka, ježeva ili zečija šapa, krilo ili glava slepog miša i druge. I oko je, kao hamajlija, po muslimanskom cerovanju moglo pričiniti zlo, i odbiti ga u isto vreme. Muslimani su kao hamajliju upotrebljavali pravo oko, na primer od neke ptice, pa je ono kasnije zamenjeno veštačkim. Polumesec, nekada omiljena hamajlija među mnogim narodima zapadne Azije, bio je vrlo rasprostranjen, naročito oko Sredozemnog mora i u jugoistočnoj Evropi. I kod muslimana u našim krajevima polumesec je isto tako često upotrebljavan kao zaštita od uroka.

Mushe (zapise), verske islamske hamajlije koje su korišćene kao zaštita od uroka, čini, bolesti, oružja, vatre i slično, pisali su derviši ili hodže mastilom na hartiji, a i kujundžije na metalu ili sedefu, po uputstvima hodža. Mushe su ispisivane i na oružju, na kućama, na nakitu itd.

Srpski seljaci su verovali da neki ljudi poseduju magičnu moć koja se ispoljava u njihovom pogledu. Verovalo se, drugim rečima, da postoje osobe sa zlim očima. Najčešće su ih nazivali urokljivcima, a delovanje njihovog pogleda urokom. Bilo je dovoljno da takva osoba samo pogleda čoveka, životinju, biljku ili neki predmet, pa da se dogodi neko zlo. Uricanje je bilo najopasnije onda kada je zao pogled praćen rečima, posebno onima kojima se izražavalo divljenje ili čuđenje. Čak se ni sam pogled ponekad nije smatrao neophodnim: do istih posledica mogla je dovesti neka loša reči ili čak loša pomisao.

Ali predstava o uricanju pogledom ipak je bila preovlađujuća. Ono je moglo da bude svesno ili nesvesno, mada se verovalo da je svesno uricanje sasvim retko, i da tako nešto mogu da učine samo izuzetno loši, nepošteni ljudi. Urokljivac je zle oči mogao dobiti već samim rođenjem, ali i kasnije, sticajem nesrećnih okolnosti. Moć uricanja pripisivala se najčešće fizički ili psihički defektnim licima, koja- po prirodi stvar- zavide normalnim. To nisu morale da budu neke značajne mane, već se pod sumnjom mogla naći svaka osoba koja svojim izgledom ili ponašanjem odudara od uobičajenog, svakidašnjeg. I neke životinje su tretirane kao potencijalni urokljivci, i to uglavnom one sa neobičnim, istaknutim očima: zmija, zec, žaba i neke druge.

Najčešće žrtve uroka bili su, naravno, ljudi. Ipak, nisu svi bili podjednako izloženi opasnosti, već se smatralo da urok obično pogađa osobe koje su se isticale lepotom, pameću,

dobrotom, bogatstvom ili nekom drugom vrlinom koja je privlačila pažnju urokljivaca i izazivala njihovu zavist. Delovanju zlih očiju bili su podložni i slabi i nemoćni (deca, bolesnici), kao i lica koja su se nalazila u nekim nesvakidašnjim stanjima ili situacijama (trudnice, mladenci, sejači, orači). Zao pogled mogao je naneti štetu i nečijoj imovini, na primer poldim poljima ili naprednoj stoci.

Posledice uricanja su se različito zamišljale, zavisno i od objekta izloženog zlom pogledu. Kod ljudi je urok izazivao određene bolesti, a u krajnjem slučaju i smrt. Od uroka se lečilo molitvama ili magijom, no mnogo veća pažnja je posvećivana preventivi, i na tom planu je postojalo više metoda. Najjednostavniji je bio sklanjanje od zlog pogleda. Uočljivo je, naime, bilo nastojanje da se bića ili stvari koji su podložni uroku izoluju od okoline, i tako onemogućiti njihov kontakt sa uročnikom. Tipični primeri za to su osamljivanje žena za vreme porođaja i pokrivanje nevestinog lica. Međutim, takva izolacija se nije uvek smatrala neophodnom, već je bilo dovoljno skrenuti pogled zlih očiju na subjekte ili objekte koji su manje podložni njihovom delovanju. Najvažnije je bilo slrenuti prvi pogled koji se smatrao najopasnijim. U nekim krajevima Srbije, Crne Gore i Hercegovine bio je običaj da se deci obuvaju čarape različitih boja, ili da se jedna čarapa navuče naopako, kako bi prvi pogled zlih očiju pao na njih. Ponekad se zaštita sastojala u otklanjanu želje za uricanjem. Seljaci su polazili od pretpostavke da prljave ili neugledne osobe ne mogu izazvati ni divljenje ni zavist uričnika, i zbog toga su se u izvesnim situacijama štitili nečistoćom.

Najčešće je ipak bilo nastojanje da se unište efekti zlog pogleda. Prema opšte rasprostranjenom verovanju, takvu moć su posedovale hamajlije, i one su svuda tretirane kao najsigurnija zaštita od uroka. Slična funkcija se pripisivala i pojedinim magičnim rečima, koje bi urokljivac izgovarao kada bi, bez razmišljanja i zle namere, izazvao opasnost od uricanja, na primer, pohvalivši neko dete ili grlo stoke. Tada bi se obično govorilo "da nije urok" ili "da ne bude uroka". Neke od tih zaštitnih reči preuzete su od muslimanskog stanovništva: u Bosni i Hercegovini su i muslimani i pravoslavni obično upotrebaljavali reč "mašala", što je varijanta arapskog izraza koji znači "šta Alah hoće" ili, u ovom slučaju "da Bog sačuva od uroka".

Neki predmeti koji imaju praktičnu namenu, pored toga se koriste i kao ritualni rekviziti. Postoje, međutim, i predmeti koji služe isključivo u ritualne svrhe, kao što su na primer maske, ili obredni hlebovi. Jedna vrsta takvih predmeta, koja je bila rasprostranjena na čitavom prostoru naseljenom Srbima, su hamajlije.

Pod hamajlijama se obično podrazumevaju predmeti koji, po narodnom verovanju, uništavaju zle uticaje. Ponekad su im pripisivana i druga, npr. lekovita svojstva, ali predstae o njihovoj zaštitnoj moći ipak su dominantne. Može se reći da hamajlije pripadaju univerzalnim tekovinama ljudskog roda. Konstatovane su u svim poznatim kulturama, kako prošlim, tako i sadašnjim. Za njih su svakako znali i naši preci još u staroj postojbini, ali je izrada i upotreba tih predmeta kod Srba dosegla svoj najveći intenzitet u vreme turske okupacije. I danas ih susrećemo u krajevima u kojima su najbolje očuvani uticaju turske, odnosno islamske kulture.

Hamajlije su najčešće služile za zaštitu ljudi, ali i za zaštitu njihove imovine (npr. stoke). Zamišljeni efekti njihovog delovanja nisu bili uvek isti: ponekad su otklanjale sve stvarne ili imaginarne opasnosti, a ponekad su pružale samo delimičnu zaštitu (npr. od metka ili od zlih očiju). Način upotrebe hamajlija zavisio je i od toga šta su štitile. Ali i kad bi objekat zaštite bio isti, lokalne varijacije su bile bezbrojne. Ljudi su ih, na primer, najčešće nosili ušivene ili prišivene na odeću, ali su ih i vešali oko vrata, ili čak ušivali pod kožu.

Hamajlije su bile načinjene od različitih predmeta i materija. Tihomir Đorđević ih je razvrstao na dve osnovne grupe: na narodne i verske. Zamišljena moć narodnih hamajlija poticala je iz njih samih, odnosno iz onih njihovih svojstava (oblika, boje, čvrstine, mirisa, ukusa) koja su privlačila pažnju ljudi i budila u njima odgovarajuće asocijacije. Đorđević je

narodne hamajlije podelio na mineralne, biljne i životinjske. Od mineralnih hamajlija često se koristila so, zatim pojedini metali (gvožđe, srebro, zlato), kao i pojedine vrste kamenja. Najrasprostranjenija biljna hamajlija bio je beli luk, a bila je raširena i upotreba pojedinih trava (npr. bosiljak), kao i delova nekih vrsta drveća (posebno leske, tise i gloga). I životinjske hamajlije su bile raznovrsne: često su se nosile razne školjke ili puževi, ali su posebno značajni bili delovi životinja kojima je narod i inače pripisivao natprirodna svojstva (vuk ili zmija). U tu grupu hamajlija uvršćeni su i delovi ljudskog tela, a poseban značaj narod je pripisivao košuljici u kojoj dete dolazi na svet.

Predstave o verskim (hrišćanskim i islamskim) hamajlijama bitno su se razlikovale od predstava vezanih za narodne. Njihova pretpostavljena moć nije se zasnivala na nekim njihovim svojstvima samim po sebi, već na njihovoj vezi sa hrišćanstvom ili islamom. Hrišćanska crkva se protivila nošenju hamajlija, ali nije uspela da ih iskoreni, pa je zato još od 5. veka počela da ih toleriše, a kasnije i da podstiče upotrebu onih koje su bile vezane za hrišćansku veru. Kao i kod drugih hrišćanskih naroda, i kod Srba je najrasprostranjenija hrišćanska hamalija bio krst. Nosile su se takođe mošti hrišćanskih svetca, zatim predmeti sa verskim tekstovima, kao i neki ritualni rekviziti (male ikone, tamjan).

Za razliku od hrišćanstva, islama je od najstarijih vremena tolerisao, pa i podsticao nošenje hamajlija. U naše krajeve su islamske hamajlije doneli Turci, a sa odlaskom Turaka njihovo nošenje se delimično izobičajilo. Posebno su bili cenjeni "zapisi" koje su sastavljali islamski sveštenici, hodže. Reč je o svetim tekstovima iz Kurana, koje su ispisivali na hartiji, tekstilu ili metalu. Zapisi su najčešće ušivani u trouglaste kese, ponekad i čuvani u naročitim kutijama namenjenim za to. Verovanje u moć zapisa bilo je rasprostranjeno i među pravoslavnim stanovništvom.

22. KRST

Religijska simbolika Srba bila je od snažnim uticajem hrišćanstva. To pokazuje i izuzetno poštovanje koje je narod ukazivao najvažnijem hrišćanskom simbolu- krstu. Često se ističe da je taj simbol mnogo stariji od hrišćanske vere, da je figurirao u religijama mnogih starih, nehrišćanskih naroda, verovatno i u religiji starih Slovena. Međutim, od vremena doseljavanja naših predaka na Balkansko poluostrvo i njihove hristijanizacije, krst je postao i ostao ono što je inače u čitavom hrišćanskom svetu: simbolična predstava Hrista, odnosno njegovog raspeća, a saglasno tome i simbol Hristove vere. Narodne predstave o svetosti krsta i njegovoj moći zasnivale su se najvećim delom na njegovoj vezi sa hrišćanstvom.

Crkva je od samog početka činila napore da učvrsti u narodu poštovanje tog simbola. Prema Domentijanovoj biografiji sv. Save, on je na onim mestima na kojima nije mogao da sagradi crkvu postavljao velike krstove. Domentijan kaže da je to činio da bi narod na svakom mestu mogao proslavljati ime Božije. Čajkanović pretpostavlja da je sveti Sava krstovima zamenio paganske idole koje su seljaci tog doba postavljali po svojim naseljima i imanjima. Ova hipoteza nije dovoljno argumentovana, a ni u izvorima se nigde ne spominje mnoštvo paganskih idola. Pouzdano se zna samo to da je narod prihvatio krst kao sveto znamenje i da je proširio njegovo semantičko polje preko granica koje je uspostavila crkva.

U svim oblastima koje je naseljavalo srpsko stanovništvo krst je tretiran kao moćan apotropajon (sredstvo za zaštitu od uroka, nesreće i sl.). Staviti se pod zaštitu ovog simbola bilo je isto što i dospeti pod zaštitu Hrista, odnosno Boga. Verovalo se da krst izaziva strah kod demona (izreka "Beži kao đavo od krsta"). Pomenuto svojstvo seljaci su pripisivali kako predmetima u obliku krsta, tako i predmetima na kojima je znak krsta bio "ispisan". Da bi se odbile nečiste sile bilo je dovoljno i učiniti odgovarajući gest, tj. prekrstiti se.

Na našem selu pojedinac je pod okriljem krsta počinjao i završavao svoj životni put. Krst je, na primer, bio garom iscrtan na čelu ili obrazima novorođenčeta, a mogao se videti i na grudima pokojnika pre nego što bi ga spustili u grob. Krst je bio i jedna od najpopularnijih hamajlija kod Srba. Najčešće su ga nosili obešenog o vrpču ili lančić oko vrata, ili i na drugi način: skrivali su ga pod kosu, ušivali u kapu itd. Na posebnoj ceni bio je krst u koji je ugrađen delić "časnog" drveta, tj. drveta s "istinitog krsta gospodnjeg", onog na kome je Hrist bio razapet. Takvi krstovi su bili veoma skupi, pa su ih uglavnom nosili imućni ljudi. Posedovali su ga i neki srpski vladari (Stefan Nemanja i knez Miloš). Stefan Nemanja je, čak, sve svoje uspehe pripisivao zaštitnoj moći ove hamajlije.

Krst je često predstavljao i zaštitu kuće i njenih žitelja. Bio je, tako reći, obavezan deo domaćeg inventara. Svuda je visio na zidu pored ikone ili umesto nje. Pravili su ga od testa ili katrana i lepili na vrata, dovratnike i prozore da bi rasterali demone. U jugozapadnim krajevima stavljali su ga na krov radi zaštite od groma. Čak i kad bi uveče zapretali žar na ognjištu, u pepelu bi iscrtali ovaj simbol, jer su verovali da veštice tada neće smeti da priđu kućnom svetilištu. Krst se, naravno, koristio i za zaštitu čitavog domaćinstva: znak krsta nalazio se na privrednim zgradama i pčelinjacima, a postavljali su ga i po poljima i vinogradima.

Često se zaštitna moć krsta protezala i na čitavo selo, odnosno seoski atar. U sredini seoskog naselja nalazilo se sveto drvo "zapis" (odnosno glavni zapis kada ih je bilo više), u čijoj je kori bio urezan krst, koji se svake godine obnavljao i osvećivao. Ponegde je pored zapisa, ili umesto njega, stajao veliki krst od drveta ili kamena. Po široko rasprostranjenom verovanju, zapis je, kao i njegov supstitut krst, čuvao selo i seoska imanja od atmosferskih neprilika. U nekim krajevima podizali su i posebne "krstove od leda", koji je trebalo da odbiju gradonosne oblake.

Kao apotropajon krst se verovatno koristio i u nekim obrednim povorkama. Nosile su ga, na primer, krstonoše koje su zavetini išle od zapisa do zapisa sa ciljem da zaštite selo od

suše. Barjak sa krstom nosio se u nekim krajevima pred svatovskom povorkom, a u prošlosti se ovaj simbol javljao i na ratnim zastavama. Poznat je bio i tzv. krstat ili krstaški barjak, koji se često pominje i u narodnoj poeziji.

U vezi sa njegovom zaštitnom moći je i upotreba krsta kao o znake svojine. Korišćen je najčešće kao znak da određeno zemljište nekom pripada, i da je kao takvo, sveto i neprikosnoveno. Urezivali su ga, na primer, na kamene međaše, koji su i sami po sebi predstavljali svetinju i nisu se smeli pomerati. U obliku krsta bila je i potka, tj. znak da je zabranjena ispaša stoke na određenom zemljištu.

Značenja krsta ponekad su bila veoma složena, na primer na nadgrobnim spomenicima. Krst na grobu označavao je, pre svega, versku pripadnost (tj. čovek pod krstom je bio hrišćanin). Međutim, na starijim grobovima i nadgrobnim spomenicima krst je ponekad imao i antropomorfni oblik. Pretpostavlja se da su takvi krstovi nekad tretirani kao supstitucija ili čak ovaploćenje umrlog. Na takvo značenje krsta ukazuje možda i jedan običaj konstatovan u Jasenici, u Šumadiji: tamo su drveni krst pripremljen za umrlo dete oblačili u odeću koje je ono nosilo za života, i tako odeven krst je nošen pred pogrebnom povorkom. Nesumnjivo je u pitanju želja da se dočara prisustvo deteta kao da je ono još živo.

Predmet velikog uvažavanja bio je i crkveni, "časni" krst. Često su ga pominjali i u kletvama i u zakletvama. U oba srpska ustanka (1804. i 1815.) učesnici su se zakleli na krstu da će biti međusobno verni i privrženi u zajedničkoj stvari.

U nekim starim dokumentima svedoci su stavljali znak krsta uz svoje potpise, što je bio zalog istinitosti njihovog svedočenja. Kult časnog krsta, kao simbola crkve i vere, vremenom se razvio do neslućenih razmera. Njemu su bili posvećeni neki hramovi, a takođe i pojedini praznici: zimski i jesenji Krstovdan, kao i Krstupoklona nedelja (treća nedelja uskršnjeg posta).

27. BOG

"Srpski seoski Bog"- Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko; 100 pojmova

U srpskim krajevima, kao i svuda u hrišćanskom svetu, pojam Boga predstavlja središte oko koga se konstituiše svekoliko religijsko mišljenje i religijsko ponašanje. Još uvek nije dovoljno istraženo u kojoj meri i na koji način srpski seljaci prihvataju Boga koga im nudi pravoslavna crkva. Evidentno je da u narodu ne postoje jedinstveni, opšteprihvaćeni stavovi o Bogu, već različite, često i sasvim suprotne interpretacije. U najboljem slučaju može se govoriti o stavovima koji se često ponavljaju, ili preovlađuju. Iako velika većina ispitanika izjavljuje da veruje u Boga, odustvo dublje religioznosti primetno je na svakom koraku. Odnosno, srpski seljaci verske istine ne odbacuju, ali ih ne prihvataju zdravo za gotovo. To što o postojanju Boga govori Sveto pismo ili lokalni sveštenik njima nije dovoljan dokaz. Neophodan im je i neki dodatni dokaz, i najčešće ga nalaze u kolektivnom iskustvu. Mnogi navode da u Boga veruju zato što u njega veruju i svi ostali žitelji njihovog sela ili njihovog kraja. Pri tome se ne misli samo na sadašnju, već i na prethodne generacije, i zbog toga verovanje ima posebnu težinu. Ipak, vera u Boga ne počiva uvek na iskustvu drugih. Najveći broj žitelja naših sela oslanja se na sopstveno iskustvo. Božije prisustvo oni prepoznaju najčešće u događajima koji govore o tome da Bog kažnjava grešne, a štiti pravедne. Zato u narodu izrazi "ima Boga" i "ima pravde" imaju u isto značenje. Često se dešava da život demantuje ovo shvatanje, ali vernici tada kažu da onaj koji je bez razloga kažnjen okajava grehe svojih predaka.

U odgovorima na pitanje "Šta je to Bog?" razmimoilaženja su veća nego inače, pa se stiče utisak da svaki pojedinac na našem selu ima svog sopstvenog individualnog Boga. Naravno, u mnoštvu različitih određenja Boga neka se ponavljaju češće nego druga. Najčešći odgovor je da je Bog neka sila (moćna, nevidljiva itd.), ali seljaci ne zamišljaju Boga kao bezličnu silu, kao što su to prirodne sile. Ova "sila" je obdarena razumom i osećajem za pravdu, dakle ima karakteristike bića. I kada govore o Bogu seljaci upotrebljavaju izraze kojima se inače nazivaju bića: On ili Tvorac. Dakle, na našem selu Bog se zamišlja kao biće nalik na čoveka, kao "najstariji od svih ljudi" i sl.

Odnos između Boga i ljudi je dvosmeran: možemo ga posmatrati kao odnos ljudi prema Bogu i kao odnos Boga prema ljudima. Seljaci se Bogu retko obraćaju u crkvi, i u nju odlaze više iz društvenih, nego iz verskih razloga. Njihova komunikacija sa Bogom svodi se uglavnom na molitve, koje se mogu upućivati u svako vreme i na svakom mestu. Međutim, to nisu crkvene molitve, već molbe ili zahtevi da Bog usliši njihove želje, razreši njihove probleme itd. U ovim molitvama najčešće nema ni strahopoštovanja ni zahvalnosti, već je obraćanje isto kao i obraćanje nekom čoveku, tako da je Bog na našem selu mnogo više "ljudski" a manje "božanski" od onog crkvenog.

Odnos Boga prema ljudima je iznad svega pravedan. Kada je reč o pojedincima, jednakost pred Bogom je zagarantovana. Ali, kada su u pitanju narodi, mnogi misle da je Bog posebno naklonjen Srbima, da ih čuva i štiti više nego druge narode, jer je naš narod to "zaslužio", jer je plemenitiji i pravedniji od drugih, kao i zbog toga što su Srbi veliki vernici. Ovo nije preovlađujuće mišljenje, ali je zastupljeno u velikoj meri. Iako trenutna situacija u kojoj se srpski narod nalazi govori protiv ovakvog mišljenja, ispitanici kažu da su Srbi i to nečim (ne navodi se zbog čega) "zaslužili", ali da je ta kazna samo privremena. Neki ispitanici tvrde da Bog i "pripada" srpskom narodu, tj. da svaki narod ima svog Boga. Ovo verovanje se obično vezuje za balkanske okvire.

Vizija seoskog Boga stvarala se i stvara se, dakle, kroz dijalog Srpske pravoslavne crkve i srpskog seoskog stanovništva. Traj dijalog traje stolicima, a odvija se i danas. To je vreme velikih promena, u kome se odvija proces revitalizacije pravoslavija na srpskim prostorima, posle 50 godina vladavine jednog ateistički orijentisanog režima. Crkvene poruke dopiru u seosku sredinu, ali se tamo odbacuju ili menjaju, kao i ranije. To je sasvim

razumljivo, jer srpski seljaci te poruke mogu prihvatiti samo u onoj meri u kojoj se one uklapaju u njihov način mišljenja, tj. njihovu sliku sveta.

Evidentno je, dakle, da vera u Boga na našem selu jeste vera u hrišćanskog, pravoslavnog Boga. Međutim, to je i vera koja je u seoskom kulturnom miljeu pretrpela znatne modifikacije. O nekom seoskom bogu možemo govoriti samo u svetlu njegovog odvajanja od Boga koga proklamuje Crkva. To odvajanje se ispoljava na dve ravni: u načinu na koji srpski seljaci veruju u Boga, i u načinu na koji Boga zamišljaju.

Ovde je prikazana verzija Boga u našoj seoskoj sredini onakva kakva je danas. Međutim, ta vizija nije stabilna, i može se u budućnosti menjati u skladu sa promenama duhovne klime na našem selu.

Primajući hrišćansku veru, Srbi su pre svega morali da prihvate verovanje u hrišćanskog Boga. Prihvatili su, dakle, verovanje u postojanje nevidljivog, duhovnog bića, čija je moć bezgranična, i koje obuhvata čitav univerzum. Naravno, crkva je nastojala da zamisao o jednom takvom biću što dublje prodre u svest narodnih masa. Neke narodne poslovice pokazuju da je ona, bar delimično, uspela u tim nastojanjima. Govorilo se, na primer, "Samo je On sve i sva", "Samo On sve vidi, sve zna i sve može" i slično. To pokazuje jasno prisustvo hrišćanske ideje o Božijoj svemoći i sveprisutnosti u narodu.

Međutim, ovako apstraktna predstava o Bogu bila je teško prihvatljiva srpskim seljacima. Oni su Boga zamišljali u mnogo konkretnijem obliku: kao biće nalik na čoveka, i u neposrednom dodiru sa ljudima. Naime, obilje podataka pokazuje da navedene poslovice ne izražavaju stvarna shvatanja naroda, već su, po svojoj prilici, nastale ponavljanjem reči koje je seoski sveštenik izgovarao u crkvi. Narodni Bog je bio drugačiji, a njegov lik je, prema mišljenju nekih istraživača, bio formiran po uzoru na stara paganska božanstva. Teško je reći u kojoj meri i na koji način je to tako.

Kako se hrišćanska predstava o Bogu reflektovala u našoj seoskoj sredini? Bog je u narodnoj mašti imao konkretan, antropomorfan lik: najčešće su ga zamišljali kao starca sa dugom belom bradom. Tako je on opisan u narodnim umotvorinama. I predstava o Božijoj sveprisutnosti je bila u narodu teško prihvatljiva i strana, tako da je Božije prebivalište bilo gotovo uvek tačno locirano. Rasprostranjeno je bilo verovanje da on živi na nebu, odnosno u raj, koji se nalazi na nebu. On tamo boravi sa svojim izabranicima, anđelima i svecima, i odatle vidi sve što se dešava na svetu. U Bosni su verovali da sunce predstavlja oko kojim Bog posmatra zemlju i ljude na njoj, pa su se u to Božje oko često i zaklinjali. Predstave o nebu kao Božijem boravištu jasno su se ispoljavale i u vezi sa praznikom Bogojavljenja: seljaci su mislili da se noć uoči tog praznika otvaraju nebesa i da se tamo pojavljuje sam Bog. Svako ko bi tada Bogu nešto zatražio to bi i dobio, ali se smela izreći samo jedna želja.

Pored verovanja o nebeskom boravištu Boga, postojala su i druga, po svemu sudeći još starija. Pojedina predanja govore o tome da Bog boravi na zemlji, na primer, negde na istoku. U jednom predanju se pominje čovek koji se, u potrazi za Bogom, upućuje na tu stranu, i tamo ga i nalazi.

Ni predstave o Božijoj svemoći nisu bile do kraja iskristalisane. U predanjima njegova moć doseže samo do izvesnih granica. Verovalo se, na primer, da on ne može izmeniti ono što su sudaje ili suđenice odredile, tj. da je tako određena ljudska sudbina izvan njegove kontrole.

U interpretaciji srpskih seljaka, Bog je upravljao svetom, ali više kao neki moćan vladar, nego kao svemoćno biće. Obično ga u predanjima vidimo na čelu svete hijerarhije, koju sačinjavaju sveci i anđeli. U jednoj pripovesti Bog saziva skup svih svetaca da bi im razdelio dužnosti. Trag ove raspodele svetačkih funkcija sačuvao se i u narodnoj pesmi "Sveci blago dijele". Poslušnost ovih Božijih podanika bila je apsolutna (izreke "Kome Bog, onom i svi sveci (pomažu)", "Kad Bog neće, sveci ne mogu"). Sveci i anđeli figurirali su kao

neka vrsta Božijih operativaca, tj. prema njegovim naređenjimasu delovali na zemlji i regulisali zbivanja na njoj.

Bog je ponekad i lično silazio među ljude. Prikazan je kako, obično prerušen u prosjaka, putuje svojim "carstvom". Nekada putuje sam, a nekad u društvu sa nekim od svetaca, najčešće sa svetim Petrom. Tokom svojih lutanja, on iskušava ljude, pa ih, prema zasluži, nagrađuje ili kažnjava. Najčešće iskušava njihovu gostoljubivost: česta su predanja o tome kako bogataš odbija da ga ugosti, a siromašan prihvata, pa svakog stiže zaslužio...

Po hrišćanskom učenju, Bog je tvorac svega postojećeg. Narod je i to prihvatio na svoj način, i Božiju moć stvaranja je prikazivao u mnogo konkretnijem obliku. U predanjima se Bog javlja kao tvorac ove ili one životinjske ili biljne vrste, nekog kulturnog dobra, ili prirodne pojave (predanje o postanku pčele). Verovalo se takođe da Bog često menja poredak stvari, da menja ono što je već stvoreno. Karakteristike neke biljne ili životinjske vrste tumače se kao posledica njegove intervencije. I ovde njegovo delovanje odudara od hrišćanskog: Bog ne postupa kao uzvišeno i apsolutno pravedno biće, već kao čovek, koji se rukovodi svojim interesima i podleže svojim emocijama. On blagosilja ona bića koja su mu učinila neku uslugu, a proklinje ona koja su mu se zamerila, ali blagoslov ili kletva ne pogađaju jedinku, već čitavu vrstu. Na taj način se, npr. objašnjavalo zašto pčela proizvodi med, zašto lasta svija gnezdo pod ljudskim krovom itd.

Hrišćanski Bog je bog svih ljudi. Međutim, u nekim našim krajevima postoje i drugačija shvatanja, tj. tendencija da se Bog predstavi kao biće koje je naklonjeno Srbima, i koje im, u izvesnom smislu, pripada. Ponegde su ove predstave o hrišćanskom i nacionalnom Bogu izmešane, pa postoje narodne izreke: "Bog je naš jači od turskoga", "Bog čuva Srbiju" i slične.

28. ĐAVO

U hrišćanskoj mitologiji đavo figurira kao protivnik Božiji i kao otelovljenje zla. Primajući hrišćanstvo, Srbi su primili i predstave o ovom biću. Pojmom đavola bili su obuhvaćeni i mnogi drugi, paganski demoni (npr. vođeni i uslužni duhovi nazivani su vodenim, odnosno kućnim đavolima). U svesti naroda se, dakle, formirao lik đavola u mnogo čemu drukčiji od onog koji je proklamovala crkva. Ako narodnu religiju Srba tretiramo kao neku vrstu sinteze hrišćanskog i nehrišćanskog, onda se ta njena osobenost najjasnije ispoljavala u liku pomenutog demona.

Pored naziva đavo, u narodu su korišćeni i neki drugi izrazi, na primer vrag ili sotona, ali ta imena su se retko mogla čuti u svakodnevnom govoru, jer se već sam pomen đavolovog imena smatrao jednakim njegovom dozivanju. Smatralo se da bi đavo mogao čuti svoje ime, doći iz svog sveta i učiniti neko zlo. Ako bi se nekom to ime omaklo, morao je preduzeti odgovarajuće mere: ponegde su se u tom slučaju krstili, ponegde izgovarali neku magičnu formulu (npr. "daleko mu lepa kuća"). Umesto pravog imena đavola, gotovo svuda su koristili nadimke: nečastivi, nepomenik, tamo on, repati, kusi itd.

Predanja o postanku đavola često su predstavljala izmenjenu verziju onih hrišćanskih. Na primer, verovalo se da je đavo Božji brat, koji se odelio od Boga. Pri deobi, Bogu je pripao raj, a đavolu pakao. Prema drugom predanju, đavo je bio Božji sustanar, tj. živeli su zajedno na nebu. Vremenom, đavo je počeo da prkosi Bogu i da se nadmeće s njim, i šta god bi Bog stvorio, đavo je nastojao da stvori lepše i bolje. Boga je to najzad naljutilo, pa je proterao đavola u pakao. Postoje i predanja drugačijeg tipa: Bog je dugo samovao, pa je najzad rešio da sebi stvori druga. Prekrstio je svoju senku, i od nje je nastao đavo. Kada je

ovaj počeo da se upliće u njegove poslove, Bog mu je stvorio konkurenta- čoveka. Zato je đavo i danas kivan na ljude, pa ih neprestano progoni.

Đavolov zamišljeni izgled takođe je bio pod uticajem hrišćanstva, odnosno hrišćanske ikonografije. Seljaci su ga opisivali onako kako smo navikli da ga vidimo na crkvenim i manastirskim slikama: bio je nalik na čoveka, ali nepodnošljivo ružnog čoveka, imao je krila poput slepog miša, male rogove, životinjske uši, retku jareću bradicu, debele obrve i tanke brkove, i nos povijen do same brade. Zubi su mu bili kao pseći, a nokti poput kandži. Ponekad je imao kozje noge sa goveđim papcima, a ponekad noge kao čovek, samo su mu pete bile okrenute napred, a prsti pozadi. Kao značajno obeležje đavola pominje se, naravno, i njegov rep. Međutim, tu odliku su imali samo mladi đavoli, koje su, inače, i zvali reponjama ili repatima. Rep bi im kasnije otpao, pa su stariji đavoli zato i dobijali epitet "kusi".

Đavo se retko pojavljivao u svom stvarnom obličju, i kao i mnogi drugi demoni, posedovao je sposobnost transformacije. Najčešće se pretvarao u čoveka: u narodnim predanjima vidimo ga kao vojnika. Konjanika, Turčina, čak i kao nevestu; dok grupe đavola paradiraju kao vojska ili kao svatovi. Prema verovanju iz nekih krajeva, transformacija ovog demona nikada nije bila potpuna, jer mu se zubi i nokti nisu mogli promeniti. Pored ljudskog, đavo je mogao uzeti i životinjski lik: obično su to bili jarac, pas ili mačka. Verovalo se da ne može da uzme lik pčele ili ovce, jer je te životinje blagoslovio Bog.

Narod je đavolu dao i određene attribute. Najčešće su to bili mala crvena kapa i crni čarobni štap, u kojima je bila đavolova moć. Kada bi mu ih neki čovek oduzeo, đavolja svojstva su prelazila na novog vlasnika (npr. postao bi vidovit ili bi stekao sposobnost opsenjivanja bližnjih). Da bi ponovo došao u posed svojih stvari, odnosno moći, đavo je bio spreman na sve, tj. ispunjavao je sve želje čoveku koji ih je imao u rukama.

Postojale su različite vrste đavola, ali je ipak moguće izdvojiti dva osnovna tipa. Prvom tipu pripadaju đavoli nalik na hrišćanske. Oni su bili pravo oličenje zla, i prebivali su isključivo u paklu. Bili su toliko opasni da im je Bog oduzeo krila kako ne bi mogli da napuste svoj svet. Drugi tip čine manje opaki đavoli koji se vrzmaju po našem, ljudskom svetu. Verovalo se da oni mnogo putuju i da se mogu pojaviti u svako vreme i na svakom mestu. Neki lokaliteti su ipak tretirani kao njihova staništa ili kao mesta gde se oni obično pojavljuju, tj. okupljaju: oko vodenica, na mostovima, u blizini izvora i dubokih virova, na planinskim visovima i strmim stenama. O tome govori i toponomastika: Đavolji most na Karažu, Vražje jezero na Durmitoru itd.

Najveći broj narodnih predanja odnosi se na ovaj drugi tip đavola. Može se reći da je to pravi narodni đavo, koji znatno odudara od hrišćanskog. On je u osnovi bio zao, ali ne toliko kao što ga je predstavljala crkva. Više je bio zlobno, zajedljivo biće sklono podvalama i bezazlenim nestašlucima. Retko se pojavljuje i kao čovekov pomagač. Seljaci su u pomoć zvali i Boga i đavola: verovalo se da u opasnosti "i đavolu treba zapaliti sveću".

U predanjima je u centru pažnje bio odnos đavola i čoveka. Đavo ljudima priređuje nevolje i izaziva materijalnu štetu: zaustavlja vodenice, muti izvore itd. Karakteriše ga pre svega lukavstvo: on navodi ljude da lažu, krađu, ili npr. kada muž poželi da ostavi ženu, kaže se da je đavo tu umešao svoje prste. Đavo čoveku čini i usluge, ali traži i protivusluge. Cena je uvek vrlo visoka, o čemu govori izreka "ko sa đavolom tikve sadi o glavu mu se lupaju".

U predanjima je đavo na izvestan način povezan sa ženom, što je i logično u jednom patrijarhalnom društvu (ženu je stvorio đavo, a muškarca bog). U zapadnim krajevima se veruje da žene sklapaju savez sa đavolom: prodaju mu dušu, a za uzvrat postaju veštice. To navodno može da se osveti i samom đavolu, jer žena može da bude toliko zla.

Kada đavo uđe u čoveka, opsedne ga i ovaj gubi razum. Đavola isteruju u manastirima: prvo čitanjem molitve ili udarcima jevandjeljem po glavi. U Dečanima još uvek postoje kule gde su zatvarani ljudi za koje se smatralo da ih je opseo đavo.

Predanja nisu vezana samo za čoveka, već i za prirodu. Veruje se, na primer, da prilikom pomračenja đavoli napadaju i proždiru mesec i sunce.

Đavo se pojavljuje i kao tvorac (kao paganska božanstva). On stvara kao i Bog, ali uvek hoće da stvori bolje i lepše, što je najčešće bezuspešno. Veruje se da je stvorio kozu, miša, prvu vodenicu, naučio ljude pečenju rakije i kovačkom zanatu. Ovakva verovanja postojala su sve do novijeg vremena: Mirko Barjaktarović je zabeležio verovanje da je "Švaba prisilio đavola" da napravi mašine, železnice, parobrod.

Seljaci su se ponekad više bojali đavola nego Boga, ali on ipak nije bio nepobediv. Njegovi neprijatelji su Bog, sv. Sava i sv. Ilija, i neke životinje: vuk, pas, petao. Verovalo se da je đavo stvorio vuka, ali nije mogao da ga oživi, pa je to učinio Bog. I čovek može da pobedi đavola: u nekim krajevima se veruje da je to moguće nožem ili sekirom, ali samo jednim udarcem, jer bi se od dva đavo udvostručio. Zaštite od đavola mogu biti hamajlije, vatra, magijski krug, čarobne reči, a najdelotvornije je, naravno, prekrstiti se i pomoliti se Bogu.

29. SVETI SAVA

Svetački oreol dodeljen je i nekim ličnostima iz srpske istorije. Najznačajnija i najpoznatija među njima je bio Rastko Nemanjić, treći sin velikog župana Stefana Nemanje. On se krajem 12. veka zamonašio i dobio ime Sava, pod kojim je i danas poznat u narodu. Kasnije je postao prvi srpski arhiepiskop i dao izuzetan doprinos razvitku srpske crkve, države i kulture. Posle smrti (1235. u Trnovu) proglašen je za sveca. U crkvenom kalendaru mu je posvećen 14/27. januar, a njegovo ime su dobili mnogi pravoslavni hramovi. Savini posmrtni ostaci preneti su iz Bugarske u Srbiju i svečano sahranjeni u manastiru Mileševa.

Ovaj crkveni i državni kult je za relativno kratko vreme postao opštenarodni. Mošti sv. Save u Mileševi postale su neka vrsta srpske Meke, tj. mesto sveopšteg hodočašća. Sa propašću srpskog carstva kult ovog svetitelja nije iščezao, već su, naprotiv, počeli da ga prihvataju i sami zavojevači. U Brankovićevom letopisu, na primer, stoji da neki beg javlja vlastima da "Turci veruju sv. Savi i uzimaju znak krsta i pokrštavaju se". Zbog svega toga je naređeno da se Savine mošti spale. Do ponovnog oživljavanja svetosavskog kulta došlo je sa oslobođanjem od Turaka i stvaranjem nove srpske države. Početkom 19. veka spevana je poznata himna sv. Savi, a zakonom iz 1841. njegov praznik je postao opšta školska slava u Srbiji. Veliki srpski prosvetitelj postao je, dakle, patron srpskog prosvetiteljstva.

Kao što je već rečeno, lik sv. Save duboko se urezao u svest narodnih masa, pa su za njega bila vezana mnoga verovanja i predanja. On je, kako kaže Čajkanović, postao "najnacionalniji naš svetac". Ali, osim toga, u njegov lik su bile ugrađene i osobine mnogih drugih svetitelja. Štaviše, može se reći da je predstavljao prototip hrišćanskog sveca uopšte, sveca onakvog kakvim ga je zamišljao naš narod.

Sv. Sava je pre svega prikazan kao veliki dobročinitelj. Po široko rasprostranjenom verovanju, on je darovao ljudima mnoga znanja i veštine, mnoga materijalna i duhovna dobra. U predanjima ga vidimo kako uči ljude da oru i kopaju, da sami potpaljuju vatru, a žene da kuvaju, pletu i tkaju. Uvodi nove zanate ili usavršava već postojeće (samardžijski, opančarski, kožarski). Zato su ga neke vrste zanatlija smatrale svojim patronom, a njegov praznik proslavljali kao svoju esnafsku slavu.

Savino pronalazaštvo se različito zamišljalo. On ponekad postupa kao mudar čovek, izumitelj, a ponekad kao čudotvorac koji jednim gestom, jednom rečju ostvaruje svoje

namere. To ilustruje predanje u kome on uči ljude da kisele sir i mleko: sv. Sava je putovao po Hercegovini i tamošnje stanovništvo podučavao ovim veštinama. Kada je stigao na Ranjen-planinu koja deli Hercegovinu od Bosne, on se okrenuo ka Bosni prekrstio je svojom štakom i blagoslovio je, da se i u bosanskim krajevima čini kao i u Hercegovini, iako on tamo nije nogom kročio.

Ovo predanje pokazuje da je Sv. Sava, poput nekih drugih svetaca, zamišljan kao neka vrsta božanskog putnika. Prema predanjima, on je još uvek živ i boravi među Srbima. On ponekad sam, a ponekad u društvu s Bogom ili nekim drugim svecima putuje s karaja na kraj zemlje i ljudima deli pravdu. Opisan je kao starac sede brade, često prurušen u prosjaka, kako iskušava bližnje, moleći ih za gostoprimstvo ili neku drugu uslugu. Zavisno od njihovih postupaka, on ih blagosilja ili proklinje, nagrađuje ili kažnjava. Međutim, Savina pravda nije uvek onakva kakva se može očekivati od jednog hrišćanskog svetitelja, tj. nije uvek u skladu sa moralom koji propisuje crkva. Ovaj svetac povremeno podseća na neko hirovito pagansko božanstvo: on kažnjava prestupnike, ali na surov i neprimeren način (npr. zato što je jedan čovek odbio da mu da hleb, on proklinje celo selo).

Prethodni primeri pokazuju nam da je odnos naroda prema sv. Savi bio podvojen, kakav što je i inače prema bićima koja imaju veliku moć. Od sveca se očekivala pomoć i zaštita, ali se osećao i strah od njegovih ponekad hirovitih postupaka. To se najjasnije ispoljava u njegovoj vezi sa stokom i stočarima: poput nekih drugih svetaca (sv. Mrata, sv. Đorđe, sv. Arandel), Sava je važio za gospodara vukova, najveće opasnosti za stoku u našem podneblju. Verovalo se da je on uvek okružen tim zverima. Seljaci su ga nazivali vučijim pastikom, a vukove Savinim hrtovima ili Savinim kerovima. Prema jednom predanju koje se javlja u različitim verzijama, svetac na svoj praznik odlazi u planinu, okuplja sve vukove i određuje im kome će i koliko stoke poklati ili prožderati. Naravno, gospodar vukova u velikoj je meri i gospodar sudbine seljaka, naročito onih koji se pretežno bave stočarstvom. Da bi opstali, oni su nastojali da umilostive opasnog sveca i tako zaštite svoja stada. Strogo su praznovali Savin dan, kome je u nekim krajevima prethodio sedmodnevni post. Na sam praznik nisu ništa radili, a posebno su pazili da ne čine ništa što bi vukove podstaklo na pojačanu aktivnost. Ponegde su zbog stoke obavljali i neke kultne radnje: u Aleksinačkom Pomoravlju su na dan sv. Save mesili poseban kolač i palili sveću, verujući da će ih tako zadovoljni svetac poštedeti.

Tradicija o sv. Savi često je bila vezana i za konkretna mesta i objekte. U oblastima naseljenim Srbima veliki je broj lokaliteta koji nose ime ovog svetitelja. Česti su, npr. toponimi Savin izvor ili Savina voda, i takvi izvori se smatraju lekovitim. Govorilo se da je na tim mestima svetac prekrstio kamen svojom štakom, i da je iz njega potekla voda. Postoji i mnogo stena, odnosno udubljenja u kamenu na kojima se Sava navodno odmarao: oni nose nazive kao što su Savino počivalo, Savin lakat, Stolica sv. Save itd. Za pomenute toponime gotovo uvek su vezane i odgovarajuće legende, koje su često i nalik jedna na drugu. Na primer, na obali Vardara nalazi se velika stena koju narod naziva Savin kamen. Tu je, po verovanju tamošnjeg stanovništva, sv. Sava legao da se odmori. Međutim, Vardar je pod tom stenom bio veoma bučan, pa svetac nije mogao da zaspi. Zato je naredio reci da se odmah utiša, što se i dogodilo, pa je idanas Vardar na tom mestu toliko tih da se skoro i ne čuje. Na samoj steni mogu se videti tri udubljenja, jedno veće i dva manja. Verovalo se da je veće udubljenje ostavilo telo svetitelja, dok su dva manja otisci Savine tikve sa vodom i njegove legendarne štake.

7. UBIJANJE STARACA (LAPOT)

Usled oskudice u sredstvima za život, "primitivni i poluobrazovani narodi" izdržavali su teške i naporne borbe, zbog čega su njihovi članovi nesposobni za privređivanje smatrani suvišnim i nepotrebnim, pa su kao takvi napuštani ili ubijani. Ovo će biti, kako se misli, jedan od glavnih razloga običaju napuštanja ili ubijanja staraca i iznemoglih kod nekih plemena. Ovaj običaj je postojao kod svih primitivnih plemena, kao i kod mnogih današnjih naroda u Evropi i Aziji. Ima predanja da su i stari Sloveni, a i pojedni slovenski narodi napuštali ili ubijali svoje stare članove. U nekim našim krajevima i do danas su se očuvala predanja o ovom običaju, poznatom pod imenom lapot ili pustenovanje, sa kojim su u vezi i priče o "Nemrima", o "nekom starom narodu" čiji su starci dugo živeli, nisu umirali, pa su ih zbog toga morali ubijati.

Narodna predanja o ubijanju starih ljudi rasprostranjena su mahom u našim dinarskim predelima, pa u istočnoj Srbiji i Makedoniji, dakle u krajevima u kojima su najviše očuvana i vrlo stara narodna predanja. Po predanjima iz dinarskih predela i iz istočne Srbije, običaj ubijanja staraca poznat je pod imenom lapot (istočna Srbija) i pustenovanje (u Crnoj Gori). Po narodnom shvatanju razlog ubijanju starih ljudi bio je njihov dug život, zatim iznemoglost i nesposobnost za rad, zbog čega su bili samo na teretu, a i da bi ih oslobodili staračkih muka. Po narodnim predanjima iz svih naših krajeva jasan i glavni razlog ovom vrlo starom običaju bio je ekonomske prirode. Ali pored ovog, prekično, narodno predanje ističe i drugi- razlog milosrđa.

Ukazujući na ubijanje starih ljudi na Sardiniji (stanovnici Sardinije, kada im roditelji ostare, izvedu ih na mesto gde će biti sahranjeni, pa ih postave na ivicu iskopanog groba. Onda svako svog oca udari i obori u grob. Starci se raduju smrti, smatraju se srećnim i umiru u smehu i zadovoljni), zatim na običaj ubijanja dva čoveka jednom godišnje u staroj Grčkoj (naročito u Atini, na dva čoveka se svale gresi celog naroda, i oni se, kao žrtva, ubijaju. Ovi ljudi su se, dok su vođeni na pogubljenje, smejali, a Čajkanović misli da je ovo utoliko verovatnije jer je tokom celog žrtvovanja bila obavezna veselost i dobro raspoloženje) i prinošenje dece na žrtvu bogu Kronu kod Feničana (ako se nadju velikom dobitku, zavetuju se Kronu da će, ako im stvar uspe, prineti dete na žrtvu. Dete se zapali na Kronovoj statui, a usta su im razvučena, nalik na smeh), Čajkanović se ne slaže sa mišljenjem onih autora koji smatraju da su ovo ubijanje izazvale ekonomske nevolje. On ne prihvata njihovo objašnjenje za koje je znao još Strabon (grčki geograf iz I veka pre n.e.), jer ono nije verovatno, bar ukoliko se običaj odnosi na indoevropske i semitske narode. Čajkanović iznosi razloge zbog kojih tako misli, među kojima i ovaj, vrlo poznat: da su starci bili poštovani pa su uživali naročite privilegije i vlast, i zaključuje da je "prirodnije pokušati ubijanje staraca posmatrati kao religijski fenomen, pošto su i za ubijanje dece, naročito prvenaca, svakako postojali religijski, a ne ekonomski razlozi". Ovde se Drobnjaković ne slaže sa Čajkanovićem. On se poziva na podatak da su stari Sloveni potapali novorođenčad u hladnu vodu, da bi preživeli samo oni najizdržljiviji, što je očito ekonomski razlog, pa se to može primeniti i na Feničane.

Kod našeg naroda očuvala su se i živa predanja o dobu i o razlozima prestanka ovog običaja. O tome je pisao T. Đorđević, i on smatra da je razlog nestajanja ovog običaja bila "mudrost i iskustvo starih ljudi", pa je zbog toga prestalo njihovo ubijanje. Međutim, osim toga, postojao je i jedan drugi razlog, a to je želja mlađih da, sebe radi, pošto i oni kada ostare takođe dolaze na red za ubijanje, prestanu sa ovim običajem.

8. GOSTOPRIMSTVO

Gostoprimstvo je vrlo star i vrlo rasprostranjen običaj, poznat kod mnogih naroda. Govoreći o gostoprimstvu kod Indoevropljana, Šrader kaže: "da je malo običaja koji su kod svih indoevropskih naroda bili tako opšti kao gostoprimstvo". U prošlosti je naročito bilo poznato germansko, galsko i slovensko gostoprimstvo, pa je ono i danas razvijeno kod našeg naroda. Germansko gostoprimstvo Tacit ovako opisuje: "Nijedan narod nije u tolikoj meri druželjubiv i gostoljubiv. Smatra se za greh gosta ne primiti, pa ma ko on bio. Svaki ga počasti onim što ima. Kad toga nestane, onda će ga domaćin uputiti gde će opet naći gostoprimstvo i otpratiti ga tamo. Oboje ulaze u prvu kuću na koju naiđu; ulaze nepozvani, ali to ne čini ništa, jer ih primaju podjednako predusretljivo, i kada je u pitanju gost, niko ne pravi razliku između poznatog i nepoznatog". I stari Sloveni su strance prijateljski primali i gosta ispraćali iz mesta u mesto. Iz istorije je poznato da je Nemanja lepo primio Fridriha Barbarosu i ukazao gostoprimstvo krstašima, a i u Dušanovom zakoniku postoji jedna odredba koja govori o gostoprimstvu. Vuk Karadžić navodi: "Svaki će domaćin primiti rado na konak svakog putnika, ugostiće ga kao najboljeg svoga prijatelja..."

Tragovi starog slovenskog gostoprimstva kod naših naroda očuvali su se uglavnom do danas. Retko će ko odbiti da ga ukaže. U mnogim našim krajevima kod imućnih porodica postoje zgrade ili sobe za goste, tzv. "konačići", "odžaklije", "gostinske sobe", a kod muslimana, naročito u Bosni i Sanažaku, to su "musafirhane"- zgrade za goste i namernike. Sreten Vukosavljević piše: "Ko dođe da dođe, ne pita može li svratiti, nego ide pravo u kuću. Ako je sa konjem, konja mu prihvati possluga i vodi u staju. Nije red da ga pitaju ko je, kojim poslom ide, ili koliko će ostati. Bilo je musafirhana u kojima se moglo ostati koliko se htelo, ali i takvih u kojima je bilo propisano koliko se može najviše boraviti. Primao se svako bez obzira na veru. Pored prenoćišta putnici su dobijali ručak i večeru. Zloupotreba gostoprimstva nije bilo, ili su takvi slučajevi bili vrlo retki. Pojedinci koji su držali musafirhane to su činili isključivo iz moralnih i verskih pobuda, jer se smatralo da je za spas duše malo što toliko korisno kao držanje musafirhana". Obaveza da se musafirhane drže često je prelazio sa oca na sina.

Drobnjaković opisuje i gostoprimstvo kod Arbanasa. Kod njih je ovaj običaj postao neka vrsta dužnosti i obaveze. Dužnost je što bolje dočekati gosta, ali se doček ne sastoji samo u gošćenju boljim jelima. U dočeku ili muabetu Arbanasi gostu u kazuju naročitu ljubaznost i hoće da istaknu veliku radost što imaju gosta. Pažnja, poštovanje i počast ukazuju se na taj način što se tom prilikom oko gosta nađe veći broj ljudi; oko njega se uveče okupe svi odrasli muški ukućani, i susedi, pa se uz razgovor uzajamno čašćavaju cigaretama koje jedan drugom dobacuju. Pevači pevaju pesme, a prate ih čitelijama- vrstom tamburice sa dve žice.

Ovi i drugi podaci o gostoprimstvu umnogme se slažu sa podacima o gostoprimstvu kod Germana, o kome govori Tacit, kao i kod drugih indoevropskih naroda. Kako navodi Čajkanović, ta sličnost nije slučajna. Očigledno je da je gostoprimstvo bilo poznato još u vrlo dalekoj prošlosti indoevropskih naroda, i da je praktikovano svuda.

Gostoprimstvo je stari običaj poznat i drugim narodima, a privilegije koje gost uživa, i počasti koje mu se ukazuju velike su, pa se postavlja pitanje o nastanku i razlogu njegovog vršenja. O ovom pitanju raspravljano je kako u stranoj literaturi, tako i kod nas, i mišljenja su različita.

Čajkanović je raspravljao o ovom običaju i to onakvom kakvim ga opisuju Tacit i Vuk, i kako su ga održavali svi indoevropski narodi. Polazeći od pretpostavke da je gostoprimstvo nastalo iz altruizma, Čajkanović kaže: "Nesumnjivo da je i to bio jedan od razloga da se gostoprimstvo razvije, ali sami etički razlozi nisu dovoljni da objasne jednu takvu ustanovu kao što je gostoprimstvo". Zbog toga se ni Čajkanović, ni svi koji su o

gostoprimstvu pisali, nisu mnogo zadržavali na tom etičkom objašnjenju, pa je Čajkanović tražio nova objašnjenja, i zadržava se na tri teorije. Šraderovu, po kojoj je gostoprimstvo nastalo usled trgovine, Čajkanović ne prihvata, pošto ona gostoprimstvo posmatra sa utilitarističkog gledišta i ne objašnjava ono što je u običaju najvažnije, a to je religijski element. Sa drugom, Vestermarkovom teorijom, po kojoj su običaj gostoprimstva izazvale izvesne religijske predrasude- praznoverice, Čajkanović se uglavnom slaže, pošto je Vestermark za postanak gostoprimstva tražioreligijsko objašnjenje, ali zamera i njemu i Frejzeru što su kao razlog gostoprimstvu naveli i jedan negativan osećaj. Naime, po Vestermarku, mi ne znamo ko nam je došao u kuću. "Primitivan" čovek zato prema gostu ima nepoverenje i strah, te čini sve da bi opasnost otklonio: prima stranca lepo u nameri da ga ovaj, ako ima zle oči ili ako je zle kletve, ne bi urekao ili prokleo. Treću, Gerigovu teoriju, po kojoj su Gali rado primali goste iz želje da od njih saznaju novosti iz dalekih krajeva, Čajkanović kao najslabiju odbacuje i nastavlja: da do danas (1921.) običaj gostoprimstva nije objašnjen. On smatra da je najbolji put pronašao Vestermark, koji misli da stranac ima "kvazi-natprirodni karakter, da može biti nosilac dobra i zla, pa da je, prema tome, ponašanje prema strancu- gostoprimstvo koje mu se ukazuje diktirala praznoverica". Po Vestermarku gostoprimstvo nije bilo samo obična dužnost, nego i obaveza koja je stajala u vrlo jakoj vezi sa religijom. I, navodeći primere, Čajkanović zaključuje: gost je tabuiran, jer propisi za dočekivanje gosta, kao što su: pranje nogu, obavezan zajednički obed sa solju i hlebom i drugo, imaju jasan religijski karakter, što se najbolje vidi u običaju oko dočekivanja polaženika. Gostoprimstvo, završava Čajkanović, treba dakle posmatrati kao religijski fenomen i tražiti mu objašnjenje u religijskim shvatanjima primitivnog čoveka. Rasparavljajući o teofaniji, Čajkanović iznosi mišljenje da je gostoprimstvo nastalo u vezi sa verovanjem da božanstvo ili bogovi preruseni rado putuju po zemlji, ulaze u kuće smrtnih ljudi, i prema tome kako ih ovi prime, nagrađuju ih ili kažnjavaju.

O gostoprimstvu je pisao i Ilija Jelić, koji uglavnom iznosi iste hipoteze kao i Čajkanović, pa za njih kaže da "svaka u sebi ima nečeg tačnog, ali da se ipak ni jedna od njih u svemu ne može usvojiti, jer ni jedna nije u stanju da sama potpuno objasni pravi izvor pobuda iz kojih je vršno gostoprimstvo u svojim različitim oblicima, u kojima se javljalo u toku svog istorijskog razvoja. Njihova osnovna pogreška je u tome što su jednostrane, jer govore samo o tome kako je postalo gostoprimstvo između stranaca, a nije se vodilo računa o evoluciji i rasprostranjenosti gostoprimstva prvobitno kao porodične, plemenske pojave, pa tek kasnije kao šireg, međunarodnog običaja".

Analizirajući navedene hipoteze i navodeći primere o motivima vršenja gostoprimstva, Jelić zaključuje: "Apsolutno je nemoguće dati jedan opšti odgovor o postanku i razlogu vršenja gostoprimstva, koji bi vredeo za sve vrste gostiju i za sve slučajeve praktične primene gostoprimstva. Ali se ipak s pravom može reći da je glavni povod za vršenje gostoprimstva bio: kod domaćih gostiju srodnički altruizam, kod stranih utilitaristički razlozi, i na kraju, kod gostiju namernika, šablonsko ugledanje, podražavanje u vršenju sličnih običaja i još više religija- praznoverica". Drobnjaković se u tome slaže sa Jelićem.

14.ZAVETINA

Dr Slobodan Zečević, *Zavetina u severoistočnoj Srbiji*

Među narodnim običajima koji su trag nekadašnjih paganskih kultova i rituala (kult je poštovanje i obožavanje određenog mitskog subjekta, bilo da je to biljka, životinja, predmet, prirodna sila, mitsko biće, pokojnici i slično, dok je ritual skup pravila i postupaka kojima se javno ili tajno izražava to poštovanje) ističe se institucija zavetine, koja je još uvek prisutna u mnogim našim selima. Za razliku od običaja koji su ostatak prehrisćanskih pogleda na svet u privatnom kultu- životni ciklus običaja, porodična slava i drugi običaji koji se praktikuju u krugu domaćinstva- zavetina je trag običaja koji su se praktikovali za opšte dobro, u interesu svih žitelja jedne ljudske zajednice. Prema tome, zavetina je nesumnjivo trag kolektivnih prehrisćanskih shvatanja koja su imala značajnu društvenu funkciju. Vremenom su mnogi od njenih nekadašnjih elemenata jako reducirani, a neki u toj meri hristijanizovani da narod više nije ni svestan osnovnog značenja i porekla ove narodne svečanosti. Običaj se još održava po inerciji, sa izbledelom religioznom, ali sačuvanom religioznom komponentom. On danas ima značaj seoske svečanosti tokom koje se primaju gosti sa strane. To se čini radi viđenja sa prijateljima, zajedničkog provoda i veselja, poslovnih sastanaka ili pružanja prilike mladima da uspostave veze iz kojih će se izroditi eventualni brakovi. Iako znatno izmenjena i reducirana, udaljena od svojih prvobitnih oblika, zavetina i danas ima više bitnih elemenata, na osnovu kojih bi moglo da se rekonstruiše i dokuči njeno poreklo, da se utvrde temelji iz kojih je ona izrasla.

Severoistočna Srbija je region gde se ova svečanost i do danas očuvala sa mnogim elementima koji su se u drugim krajevima već izgubili. Stoga današnji oblik zavetine u ovom prostoru pruža pogodnu osnovu za utvrđivanje nekadašnjeg izgleda ove svečanosti, za praćenje njene evolucije od prvobitne ka sadašnjoj funkciji i za iznalaženje izvora iz kojih je potekla.

Zečević iznosi opise zavetine koje su dali stariji istraživači: Vuk Karadžić, Milan Đ. Milićević (zavetina je u selu ono što je u kući krsno ime), Sima Trojanović (iz Timočke krajine).

Po sadržaju i po toku ceremonije zavetina je svuda ista. U svim krajevima elementi zavetine variraju, počevši od službe u crkvi ili pod glavnim zapisom sa trostrukim obilaženjem hrama ili stabla, preko ritualnog ophoda krstonoša, sve do ritualnog klanja žrtve i sakralnog obeda pod zapisom. Međutim, u severoistočnoj Srbiji uočen je niz detalja, koji se ne spominju u opisima iz drugih krajeva. Te pojedinosti su veoma značajne i mogu pomoći pri objašnjenju geneze obreda i njegove nekadašnje funkcije u životu ljudi. Među radnjama pod zapisom treba pomenuti kićenje ovog svetog drveta svežim cvećem, što na sam dan zavetine rano ujutru obavljaju žene. Pod zapisom je redovno kameni krst ili drugačije oblikovani kamen. Takođe su uočeni neki važni elementi koji prate kretanje ritualne povorke. Zanimljivo je da se pravac kretanja te povorke usmerava tako da ona pređe preko neke vode. Kod vode se zastaje, pa se ikone i barjaci kvase, a učesnici povorke prskaju sveštenika vodom. Najzad, potrebno je pomenuti i elemente kulta mrtvih, koji redovno prate zavetinu u ovom kraju. O zavetini se redovno javlja muzika i kolo namenjeni mrtvima, a na groblju se održavaju pomeni.

Sadržina i funkcija zavetine

Pre svega, zavetinu treba sadržinski razgraničiti i odvojiti od institucije domaće slave. Gotovo svi opisivači govore o zavetini kao kolektivnoj seoskoj slavi, kada pojedini domaćini primaju goste i drugih mesta, što čine i o svojoj porodičnoj slavi. To je nesumnjivo tačno, međutim, ovom prilikom treba naglasiti da je primanje gostiju tek sekundaran i jedan od sporednih elemenata slave. Sve druge ritualne radnje i rekviziti koji su prisutni o slavi

izostaju o zavetini, ali se pojavljuju drugi pošto je i svrha zavetine drugačija. Tom prilikom se u kući ne pali sveća, ne seče se kolač, nema žita itd. S druge strane, zavetina nikada ne pada u post, pa je trpeza bogata, sa ciljem da se gosti što bilje počaste. Ovo pokazuje da primanje gostiju o zavetini ima svetovni, a ne sakralni karakter. Za porodičnu slavu u ovom kraju je pokazano da ona svoje poreklo ima u kultu predaka jednog roda ili porodice, dok je zavetina namenjena stimulanju ili ograničenju prirodnih pojava za dobrobit ljudi. Ona predstavlja svečanost svih žitelja jednoga sela i njegove teritorije bez obzira na rodovsku ili porodičnu pripadnost. Kao što se vidi, u prvom slučaju se radi o privatnom, a u drugom- o javnom kultu. Razlika je suštinska i veoma jasno odvaja ove dve svečanosti. Uplitanje nekih slavskih elementa u zavetinu (sečenje kolača pod zapisom, na primer) možda se u nju infiltriralo posredstvom hrišćanstva, a može biti da je do toga došlo kontaminacijom elemenata podstaknutih delimičnom društvenom funkcijom oba običaja.

Pošto je pokazana razlika između slave i zavetine, termin "seoska slava" se može zanemariti tokom dalje analize. Naziv "zavetina" odvešće nas dalje u suštinu samog običaja. Očigledno je da naziv dolazi od reči zavet, a to označava obećanje i ispunjenje obećanja. Meštani su se, dakle, zavetovali da određeni dan u godini praznuju i da ga posvećuju nekome ili nečemu, od koga ili od čega očekuju adekvatnu uslugu, zaštitu i pomoć.

Zanimljivo je analizirati i vreme kada padaju zavetine. Za razliku od domaćih slava, koje su uglavnom raspoređene u zimskom periodu godine, zavetine se uvek održavaju u toplom periodu, onda kada je vegetacija u punom bujanju. Ova činjenica sama za sebe govori da se radi o agrarnom ritualu. Usevima treba obezbediti dovoljno vlage, ali ih i zaštititi od prekomernih padavina i atmosferskih nepogoda. Ovo je osnovni motiv koji se nalazi u genezi zavetine. Vuk kaže da se zavetine obavljaju u intervalu od Uskrsa do Petrova posta, a taj raspon vremena se poklapa sa vegetacionim ciklusom. U severoistočnoj Srbiji ona se praktikuje uglavnom na Spasovdan i oko Duhova. U našoj narodnoj religiji ova dva praznika su veoma karakteristična. Spasovdan i četvrtci koji mu prethode (od Velikog četvrtka) praznuju se zbog groma i grada, a Duhovi su uglavnom htonski praznik. Ako se imaju u vidu shvatanja narodne religije o ova dva praznika naći će se jedna potvrda navedenoj tezi. Htonski karakter Duhova ilustruje narodna verovanja da mrtvi mogu uticati na atmosferske pojave- u njihovom izazivanju ili sprečavanju. To se u narodnoj religiji smatra jednom od najvažnijih dužnosti mrtvih prema živima. Mrtvi uopšte imaju važnu ulogu u donošenju plodnosti.

Zapis

Kao što je u opisima naglašeno, zapis je lisnato drvo, koje u obredu zavetine ima svojstvo svetog drveta i svetilišta. Zapis se veoma poštuje i niko ne želi da sa njega lomi grane radi upotrebe ili da bilo čime oskrnavi njegovo podnožje. Tabuisano je čak i spavanje pod zapisom. Smatralo se da bi kršenjem ovih nepisanih pravila čovek na sebe navukao osvetu natprirodnih bića koja gospodare atmosferskim pojavama, pa bi on ili njegov bližnji poginuo od groma ili bi mu imovina nastradala od nepogode. Na isti način poštuje se i svako drvo koje udari grom. Iako je oštećeno ili mrtvo, niko ga ne bi upotrebio ni za građu ni za ogrev. Zapis se poštuje čak i onda kada se sasuši ili satrone, i ni tada ga niko ne bi upotrebio u ekonomske svrhe. Kada ga sasvim nestane, poštuje se i samo mesto gde je nekada bio. Stoga se u toponomastici pojavljuje više mesta pod nazivom "zapis", iako na tom mestu više nema traga bilo kakvom drvetu. U toponomastici ovog kraja zabeleženo je više takvih mesta, bilo pod imenom zapis, ili pod imenom praznika u koji pada zavetina (Trojice, Đurđevdan itd.). Ranije su ljudi voleli da na svom imanju imaju zapis, pošto su verovali da im je u tom slučaju imanje zaštićeno od groma i nepogode.

U odnosu na vrstu drveta, može se utvrditi da funkcija zapisa uglavnom pripada hrastu. U slovenskoj starini hrast je pripadao bogu gromovniku, a postoje mnogi pisani

dokumenti o "Perunovom dubu". Naš folklor je prepun uspomena na to da je hrast nekada bio posvećen bogu gromovniku, da je bio sveto drvo pod kojim su se obavljali obredi, ponekad čak i u simbiozi sa hrišćanskim. Mnogi od naših zapisa su, kao i kod starih Slovena, ograđeni. U slučaju da selo nema crkve, zapis je zamenjivao i bogomolju. U okolini Peći crkva je ove paganske svetinje prihvatala na taj način što je pop sa crkvenjakom, uz odgovarajuće obrede, obilazio sve hrastove zapise svoje parohije i osvećivao tako što bi u njih urezivao krst. Hrastovo drveće, koje je narod nazivao zapisima, dobro je poznato u svim krajevima Srbije. To se drveće smatralo svetim i imalo je funkciju bogomolje, a katkad se smatralo i rezidencijom samog božanstva. Osobine koje su se pripisivale tom drveću: da ono štiti od groma, grada ili drugih atmosferskih nepogoda, kao i činjenica da su se pod tim drvetom obavljale molitve za kišu, jasno svedoče da je to drvo nekada bilo posvećeno bogu gromovniku. Analogije ovakvim našim verovanjima nalaze se u klasičnim i drugim mitologijama, što je jasna indikacija da je ovo verovanje veoma staro i da vodi poreklo iz prazajednice evropskih naroda. Vrhovni bogovi ovih naroda bili su gromovnici, a simbol im je bio hrast (Zeus, Jupiter, germanski Tor).

Jedno drvo je "glavni zapis" i ono se nalazi u naselju ili njegovoj blizini. Tu se obavlja najvažniji deo rituala. Poljski zapisi su zapisi nižeg ranga. Da su seoski zapisi nekada, dok zidane crkve nisu dospele do sela, imali funkciju bogomolje, dokumentovano je brojnim primerima. Zaključeno je i da su mnoge crkve izgrađene na mestu, ili pored ovog svetog drveta.

Ritualni ophod

Ritualna povorka, čija je svrha obezbeđenje poljske plodnosti, formira se i polazi od glavnog zapisa ili od crkve kao kasnije zamene paganskog svetilišta. Učesnici tu dobijaju rekvizite, koji se sastoje od crkvenih barjaka, ikona i krstova, pa zajedno sa sveštenikom formiraju povorku koja kreće u polje. Povorka mora obići sve zapise u ataru. Ti zapisi obično obeležavaju i ivicu atara, tako da se u stvari zatvara krug oko njega. Ovo bi moglo da predstavlja u našoj nauci veoma dobro poznat postupak magijskog okruživanja, koji se praktikuje sa ciljem da se okruženi prostor zaštiti od svih nedaća.

Prilikom kretanja krstonoša kroz polje ili pored pojedinih domova, žene ih prskaju vodom i posipaju žitom. Ovaj postupak takođe pripada krugu magijskih radnji. U gotovo svim našim narodnim obredima magijske radnje su koegzistentne sa religioznim ritualnom, čime se različitim sredstvima, ali upotrebljenim kumulativno, želi postići isti cilj. Obe ove magijske radnje nije teško objasniti. Prva predstavlja mađijanje za kišu (kao i kod dodola), dok druga treba da izazove obilje u agrarnim prinosima. Potrebno je napomenuti da se prilikom prolaska krstonoša pred njih iznose i bolesnici sa ciljem izlečenja. Ovo je dokaz da se krstonošama pripisuju isceliteljske moći, tj. svojstva natprirodnih bića. Značajan je i momenat što se niko neće naljutiti ako prilikom prolaska kroz polja krstonoše pogaze useve na imanju koje se nađe na putu kretanja povorke. Naprotiv, takav će domaćin biti veoma zadovoljan, pošto se smatra da je samim faktom prolaska povorke imanje zaštićeno od grada i drugih nepogoda tokom celog vegetacionog ciklusa. Tokom svog kretanja krstonoše pevaju poznate pesme sa refrenom "gospodi pomiluj" i tekstovima kojima se želi dovoljno vlage i plodnost za useve.

Kod svakog zapisa povorka se zaustavlja, obiđe tri puta oko njega, pa se zapis "osveti" i "pričesti". Osvećenje se sastoji od obnavljanja urezanog krsta, a pričesće se vrši na taj način što se svrdlom u drvetu načini udubljenje u koje se stavljaju ulje i tamjan. Najzad, povorka se vraća do glavnog zapisa, gde se obavlja glavni obred, zajedno se obeduje, a zatim proslavlja.

Još dva momenta veoma su značajna za utvrđivanje porekla i funkcije zavetine. Vršeći ophod, učesnici povorke nastoje da pređu preko reke, potoka ili kakve druge vode, gde se zaustavljaju, zagaze u vodu, pa tu potope koplja od barjaka, peru krstove i ikone, a sveštenika

prskaju vodom. Oba ova elementa, iako imaju hrišćansku formu, odvešće nas do paganske sadržine. Veoma je teško razlučiti hrišćanske od paganskih elemenata u onim obredim koji očitó potiču iz paganstva, a dugim putem do savremenosti očigledno su trpeli uticaje hrišćanstva, pa danas predstavljaju pagansko-hrišćansku simbiozu. U ovom slučaju treba se upitati šta u očigledno paganskom ritualnom ophodu predstavljaju eminentno crkveni rekviziti, kao što su barjaci, ikone ili krstovi. Sigurno je da se radi o hrišćanskom plaštu kojim je zaodenuta paganska sadržina. Na sreću, u ovom pitanju se ne treba mnogo kolebati, pošto ga je, ubedljivo i dokumentovano, razrešio Čajkanović. On kaže da ikone i drugi crkveni rekviziti, koji se u narodnim obredima peru ili potapaju u vodu, predstavljaju paganske idole. U našem slučaju, ovo njegovo tumačenje je veoma prihvatljivo. Poznata je i mnogo puta potvrđena činjenica da je crkva u upornoj borbi protiv još upornijeg paganstva, duboko ukorenjenog u narodnu dušu, bila prinuđena da čini kompromise. Ona se zadovoljavala time da paganskoj sadržini nametne svoja spoljna obeležja, pa je to svakako i ovde slučaj. Iz drugog elementa- da sveštenik mora zagaziti u vodu, a krstonoše ga prskaju, nazire se ljudska žrtva vodi, pošto je to nesumnjivo rudiment nekadašnjeg stvarnog davljenja.

Obred i žrtva

Najvažnji obred zavetine obavlja se pod glavnim zapisom. Kao što je rečeno, taj zapis žene kite već od ranog jutra. Prilikom pletenja venca, kojim će se opasati zapis, one mu se obraćaju kao živom biću, tražeći pomoć i zaštitu. Kićenje zapisa predstavlja žrtvu onom duhu ili božanstvu koga simbolizuje zapis.

Kad se posle obilaska atara i poljskih zapisa povorka vrati pod seoski zapis, tu se obavlja služba sa osvećenjem i pričešćem zapisa. Penetracija tamjana i ulja u samo drvo takođe ima elemenata žrtve, kojom se direktno hrani objekat obožavanja, odnosno božanstvo koje je njegov personificirani ekvivalent. Dalji postupci još jasnije osvetljavaju element žrtve. Prvi po redu je sečenje kolača pod zapisom, čiji je ritual sličan slavskom, pa je običaj možda unet posredstvom crkve. No bez obzira na eventualne sinkretizme, sečenje kolača ipak ima karakter žrtve. Ova će pretpostavka biti ubedljivija ako se ima na umu da se deo kolača nosi u polje i tamo ostavlja. Veoma jasna indikacija na žrtvu je ritualno klanje brava pod zapisom. Taj brav treba na sebi da ima upaljene sveće; ovaj postupak je poznat i u posmrtnom ritualu. Zatim, veoma se pazi kuda će isteći krv žrtvovane životinje. To je danas kamen ili rupa pod zapisom, a nekada je to verovatno bio žrtvenik. Podstrek za ovakvu hipotezu daje obavezni kameni oblik pod zapisom, koji se javlja u severoistočnoj Srbiji. Danas je to u većini krajeva kameni krst, ali ima i drugih oblika. To može biti kameni stub sa uklesanim raznovrsnim kulturnim simbolima, od htonskih do solarnih, a često je to i obična kamena ploča. Posle obavljenog obreda nastaje sakralna gozba i veselje kod zapisa. Svaka porodica donosi svoju hranu, ali mora dobiti i po komad mesa žrtvovane životinje.

Elementi kulta mrtvih

Zavetina u severoistočnoj Srbiji sadrži i neke elemente kulta mrtvih. Ovi elementi se pokazuju pri održavanju pomena mrtvima o zavetini na groblju, i imaju karakter zadušnica. Još je karakterističnije slanje muzike i igre mrtvima o zadušnicama. Naime, tokom zavetine, po podne, igra se kolo za dušu onom pokojniku koji je skoro umro. Njegova porodica pripremi rekvizite koji se upotrebljavaju u ovome kolu: sveće, cveće, piće, ogledalo, sliku pokojnika i druge. Ovo se kolo na jedna način daje starijima, a na drugi mlađim pokojnicima. Kolo za mlađu osobu je svečanije i ima veći broj rekvizita. Kolo veoma dugo traje i namenjeno je određenom pokojniku, tako da u toku igranke o zavetini može biti i više ovakvih kola.

Prema narodnom verovanju, potrebe mrtvih na drugom svetu iste su kao i na ovom, a kontakti sa mrtvima održavaju se u određenim prilikama, kad im se te potrebe šalju. Zavetina se smatra jednom od takvih prilika.

Zaključak

Tokom analize pojedinih elemenata zavetine utvrđeno je da je njena geneza slojevita i da se običaj dugo formirao, sve dok nije dostigao svoj današnji oblik. Ako se eliminišu kasniji hrišćanski slojevi, utvrdiće se da se običaj razvio na osnovama raznih verovanja iz paganske epohe. Neki autori smatraju da je zavetina nastala na osnovama porodične ili rodovske slave. Analizom je utvrđeno da u prazniku preovlađuju elementi javnih ceremonija za dobijanje kiše i zaštite od nepogoda, a da su elementi ugošćavanja posetilaca sa strane tek sekundarni. Međutim, ne treba isključiti ni mogućnost kontaminacije dve različite svečanosti, koje su se zbog raznih agensa kasnije spojile.

Atmosferske pojave su od najstarijih vremena imale veoma značajnu ulogu u životu ljudi. Kiša, grad ili grom istovremeno su bili i korisni i štetni. Ako bi grom zapalio neko drvo, ljudi su bez muke dolazili do vatre, ali je grom često ugrožavao i sam život čoveka. Kiša znači blagodet za useve, ali, isto tako, suvišna vlaga može potpuno da ih uništi. Zato su božanstva atmosferskih pojava- bogovi gromovnici- imala veoma značajno mesto u starim religijama. Ljudi su smatrali da ta božanstva upravljaju prirodnim pojavama i da ih regulišu na korist ili štetu ljudi. Bogovi gromovnici su se postepeno uzdigli do ranga najpoštovanijih božanstava. Većina naroda evropske antike su boga groma poštovali kao vrhovnog. Slovenskog Peruna treba smatrati samo varijantom personifikacije groma indoevropske baštine. Usporedni materijal, kao i pisani izvori utvrdili su njegovo postojanje i karakter. Neki hrišćanski praznici kao Đurđevdan, Spasovdan, a naročito Ilija gromovnik preuzeli su mnoge delove kulta boga gromovnika. Ovaj poslednji svetac je čak preuzeo i epitet svog paganskog prethodnika.

Analiza je pružila dovoljno dokaza da kult božanstva atmosferskih pojava leži u genetskoj osnovi zavetine. Glavna svrha izvođenja ovog običaja orijentisana je na dobijanje atmosferske vlage neophodne za optimalan razvoj useva, ali i na zaštitu istih od nepogode.

Borivoje Drobnjaković, Etnologija naroda Jugoslavije